Jan van den Broek

Landschap lezen

De ontwikkeling van landschap en infrastructuur van Centraal-Groningen tot ca. 1600

2

Van kussen tot diep bord.
De transformatie van het Centrale Woldland I

Groningen 2017

Landschap lezen 2: De transformatie van het Centrale Woldland I

Laatste herziening: 24-2-2018 16:43

Op het titelblad een foto van het Boterdiep, gezien vanaf Bedum in de richting van Ellerhuizen.

2 Van kussen tot diep bord.
De transformatie van het Centrale Woldland I

2.1 Delf en Deel

2.2 Woldland, Boterdiep en Kardingermaar

2.3 'Oersloten'

2.4 Oude Ae en Westerwijtwerdermaar

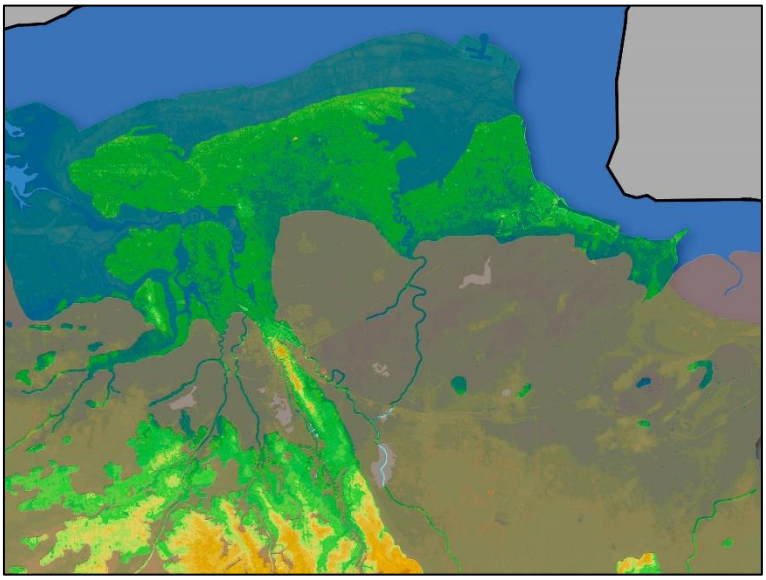

Veengebieden in de 10e eeuw

In overeenstemming met de theorie van P.M. Bos laat ik een zijtak van de Hunze door het Foxholstermeer naar het noorden stromen. Dit is de bovenloop van de Fivel.

In Groningen denken we bij het verschijnsel bodemdaling meteen aan de gevolgen van de aardgaswinning. Maar ook vóórdat de NAM het aardgas uit de Groningse bodem begon weg te halen, daalde hier de bodem. Dat was voor een deel het gevolg van natuurlijke factoren, maar ook menselijk ingrijpen heeft daarbij steeds een belangrijke rol gespeeld.

Rond 900 of misschien al wel eerder begon de bevolking te groeien. Op de oeverwallen en de wierden was te weinig ruimte om voedsel te produceren voor iedereen.

Om die reden trokken mensen vanaf de kweldergebieden en de wierden naar het veengebied ten zuiden ervan. Ze deden dat niet alleen vanaf de rand van het veen, maar ook via bestaande natuurlijke waterlopen of via speciaal voor dit doel gegraven sloten. Ik zal daarvan aanstonds enkele voorbeelden laten zien.

In het veen werden ontwateringssloten gegraven en ging men rogge telen. Het landschap onderging hierdoor ingrijpende veranderingen.

- Door het graven van ontwateringssloten kwam hemelwater versneld los uit het veengebied. Vroeger werd dat als door een spons vastgehouden.
- Door de ontwatering daalde het bodemniveau in het veenland en door de blootstelling van het veen aan de zuurstof in de lucht (oxidatie) werd dit effect nog verder versneld.

Het eerstgenoemde effect trad ook in de tijd als eerste op. Toen de mensen in de venen aan het graven en ploegen gingen, begon het water vanuit die gebieden naar het kwelderland toe te stromen. Daar raakte het, samen met het uit Drenthe afkomstige rivierwater, opgesloten tussen het hoge veen en de hoge kwelders. Om het kwijt te raken groef men afwateringskanalen. In de bronnen komen we die tegen als Delf en Deel.

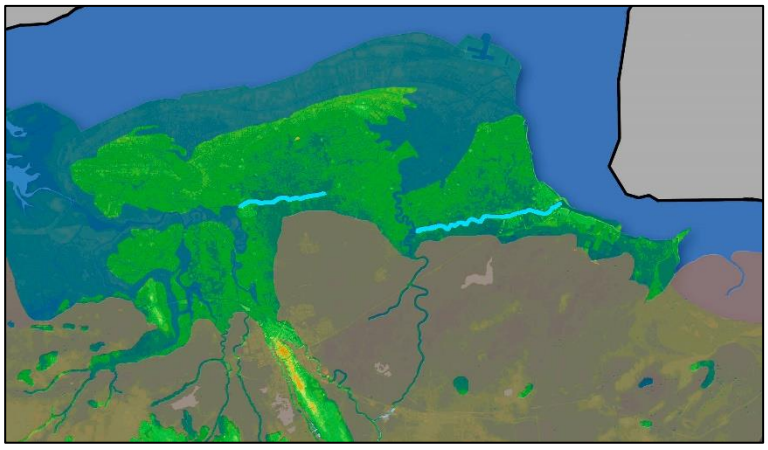

Delf en Deel gegraven (c. 1000?)

De namen Delf en Deel hangen samen met het werkwoord *delven* (‘graven’) en worden als synoniemen gebruikt. Het zijn eigenlijk geen namen, maar *appellativa*, woorden die een object benoemen door een aspect ervan aan te geven. In dit geval is het naamgevende aspect het kunstmatige karakter van de watergangen. Letterlijk vertaald betekenen de woorden *Delf* en *Deel* dus eenvoudig ‘kanaal’.

Onlangs vergeleek Ben Westerink in een artikel in het kwartaalblad *Stad en Lande* het Dokkumer Grootdiep in Dongeradeel met de Delf in Groningerland en wees op de overeenkomst tussen de situaties in Dongeradeeel en Fivelgo.[1]

[1] Ben Westerink, ‘Als twee druppels water. Het Groninger Fivelingo en het Friese Dongeradeel´, in: *Stad en Lande*, jrg. 24 (2015) nummer 3, 17-22. De vergelijking tussen Delf en Deel en het Dokkumer Grootdiep is eerder gemaakt door Egge Knol, ‘Het verleden van kwelders, wierden en dijken: werk voor natuurwetenschappers’, in G.J. Borger, Philippus H. Breuker, Hylkje de Jong (red.), van *Groningen tot Zeeland: geschiedenis van het cultuurhistorisch onderzoek naar het kustlandschap* (Hilversum 2010) 11-27, i.h.b. 20.

Door Ben Westerink

Als twee druppels water

Het Groninger Fivelingo en het Friese Dongeradeel

In hun ontstaan, in gebruikneming door de mens en nederzettingsvormen, vertonen de landschappen ten oosten en ten westen van de Lauwers nogal wat parallellen. Ben Westerink onderzocht deze overeenkomsten.

Hoewel Groningers en Friezen soms een eigen duiding van de werkelijkheid hebben, vertonen beide bevolkingsgroepen toch opvallende overeenkomsten. Neem nou het landschap. De wijze waarop deze noorderlingen hun cultuurlandschap hebben vormgegeven, getuigt juist van zeer veel eendracht. Zo vertoont het Friese Achtkarspelen sterke overeenkomsten met het landschap aan de overzijde van de Lauwers: het Groninger Zuidelijk Westerkwartier.[1] Maar er zijn meer markante voorbeelden te vinden. In dit artikel aandacht voor de ontstaansgeschiedenis van de landschappen West-Fivelingo en Oost Dongeradeel.[2]

Fivelingo en Dongeradeel

Zowel van Fivelingo als van Dongeradeel is het landschap ontstaan toen er bewoners langs de Waddenkust ontstonden. Afbeelding 1 toont dat beide gebieden omstreeks het begin van de jaartelling al intensief werden bewoond.[3] In beide landschappen zien we een deltavormige rivierenmonding die gevoed wordt door een vertakkerijn. In Dongeradeel is dat de Paesens, in Fivelingo de Fivel. Hoewel de

Als 1. Fivelingo en Dongeradeel omstreeks 100 na Chr. Geboren onder dikke wierden ontstaan langs de westoever van de Lauwers. Open cirkels: de overige, toen reeds bewoonde terpen. Rooimeneerlijn op basis van P.C. Van der E. Keel, Fivelingo(Fivel) kan ook het Waddengebied tussen Marsdiep en Akum (Groningen 2014) 24; met aanvulling van enkele recente archeologische gegevens.

Stad & Lande 17

Ben Westerink in *Stad & Lande*

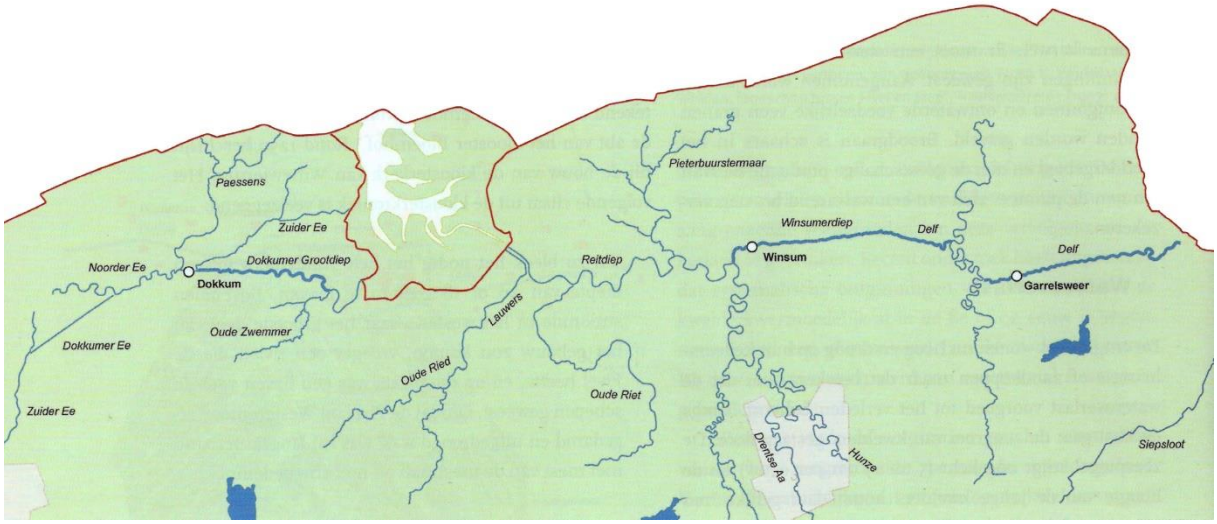

Dokkumer Grootdiep en Delf (Westerink 2015)

Zowel in Dongeradeel als in Fivelgo is een baai dichtgeslibd en zijn de daarin uitmondende rivieren afgeleid door het graven van kanalen. In Dongeradeel gaat het om de Paesens die via het Dokkumer Grootdiep naar de Lauwerszee is afgeleid, in Fivelingo hebben we de Fivelboezem en de Fivel, waarvan het water via de Delf naar de Eems is gaan stromen.

Er zijn in het verleden al heel wat theorieën bedacht ter verklaring van Delf en Deel. Volgens ir. Johan van Veen (die de aantekeningen van Pieter Mennes Bos van het Zandtstervoorwerk uitgaf), J.K. de Cock en H. Halbertsma vormden Delf en Deel één geheel.[2] Volgens hen zouden we hier te maken hebben met een in de middeleeuwen doelbewust aangelegde scheepvaartverbinding tussen Lauwers en Eems.

De Cock en Halbertsma opperden zelfs de mogelijkheid dat dit kanaal onderdeel was van een middeleeuwse handelsroute tussen Vlaanderen en de Oostzee en wel eens uit de 9e eeuw zou kunnen dateren.

Ik geloof niet in zo'n enorm project. Het lijkt me veel waarschijnlijker dat het om kleinere ondernemingen gaat. Het is niet verwonderlijk dat vergelijkbare problemen tot vergelijkbare oplossingen leiden en dat daardoor de indruk kan ontstaan dat we te maken hebben met één geheel.

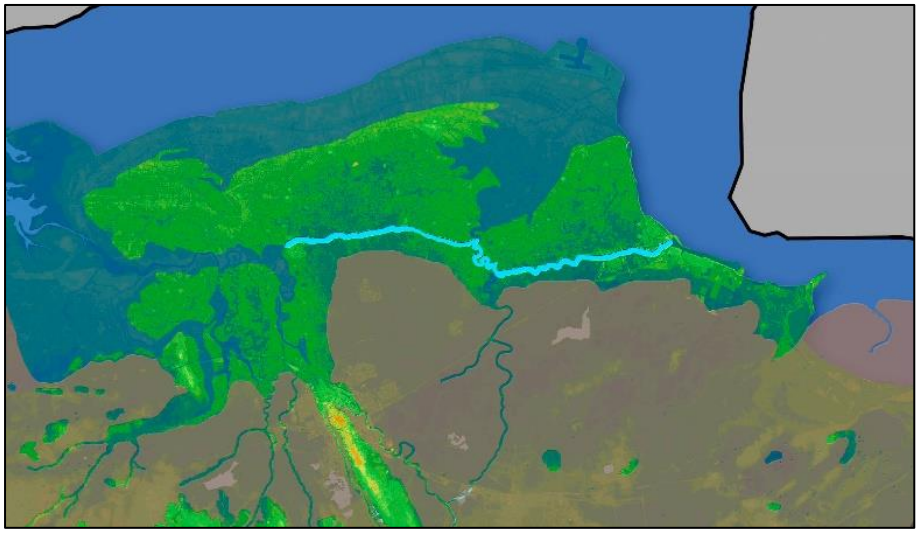

Eén groot project?

Er zijn nog veel meer visies op deze oude watergang. Tegenwoordig neigen de meeste auteurs naar de opvatting dat het gaat om kanalen die primair ten behoeve van de afwatering zijn gegraven. Het oostelijke deel zou dan in het bijzonder zijn gegraven om het Fivelwater af te leiden naar de Eems. Westerink tekent echter aan dat verbetering van de vaarwegen een extra motivatie voor de aanleg kan zijn geweest.[3]

Ik kan me moeilijk voorstellen dat de op dit plaatje gemarkeerde watergang als één geheel is aangelegd. Ten aanzien van het middendeel moet trouwens worden opgemerkt dat hier in elk geval geen sprake is van een kanaal. Als er tussen Muda (bij Garrelsweer) en Oldfort (ten zuiden van Westeremden) – hemelsbreed ruim 3 km – gevaren is, dan heeft men zich bediend van de ruime kronkels van de oude Fivelbedding.

---

2 J.K. de Cock, 'De middeleeuwen', in: *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976) 593-612, en H. Halbertsma, 'De Groninger Delf Nederlands oudste gegraven waterweg?', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 7 februari 1976, p. 7.

3 Westerink, a.w., noot 13.

Voor wat betreft de wél gegraven delen denk ik dat we te maken hebben met verschillende ontwateringskanalen die elk hun eigen functie hebben gehad en los van elkaar zijn ontstaan. Daarmee is niet gezegd dat tussen het graven van de afzonderlijke delen veel tijd is verlopen. Ze stammen waarschijnlijk uit ongeveer dezelfde tijd: de periode toen een begin werd gemaakt met de ontginning van de veengebieden.

Met het afwijzen van het idee dat we hier met één groot project te maken hebben, wil ik niet gezegd hebben dat de hier getoonde watergang nooit als een doorgaande scheepvaartverbinding heeft gefunctioneerd.

Omdat ik denk dat de delen van het hier getoonde kanaal afzonderlijk zijn ontstaan, moet ik de delen ervan onderscheiden en daaraan verschillende namen geven. Ik noem daarom het Winsumerdiep en zijn oostelijke verlengde (het huidige Boterdiep tussen Onderdendam en Fraamklap) 'Deel', het Westerwijtwerdermaar tot aan de Westerwijtwerderhorn 'Deelstermaar', het 250 meter lange stuk van het Huizingermaar tussen de Westerwijtwerderhorn en De Pomp, samen met het kanaal dat van de Pomp naar de Fivel bij Oldfort heeft gelopen en waarvan de sporen ten noorden van de Delleweg te zien zijn, heet bij mij 'Dellekanaal', de Fivel tussen Oldfort en Muda blijft gewoon 'Fivel' heten en de naam 'Delf' reserveer ik voor het oostelijke stuk van het Damsterdiep, tussen Muda en Delfzijl. Met dien verstande dan wel, dat ik ook daarin afzonderlijke panden zie: een ouder oostelijk deel vanaf Tjamsweer (Garreweer) naar de Eems en een jonger westelijk deel van Garreweer naar Muda.

Overigens is 'delle' in 'Delleweg' en 'Dellekanaal' etymologisch verwant aan Delf en Deel.

Mogelijk is de Deel ouder dan de andere delen van het afgebeelde kanaal. Het kan teruggaan op een ontginningssloot die is gaan dienen ter afwatering van het gebied tussen Baflo en Middelstum. Dit lage land is ingesloten door de oostelijke Hunzeoeverwal, de opgeslibde wadkant en de oeverwal ten westen van de Fivelboezem. Er zijn sporen die wijzen op oude ontginningen in dit gebied. Ik kom daarop later terug.

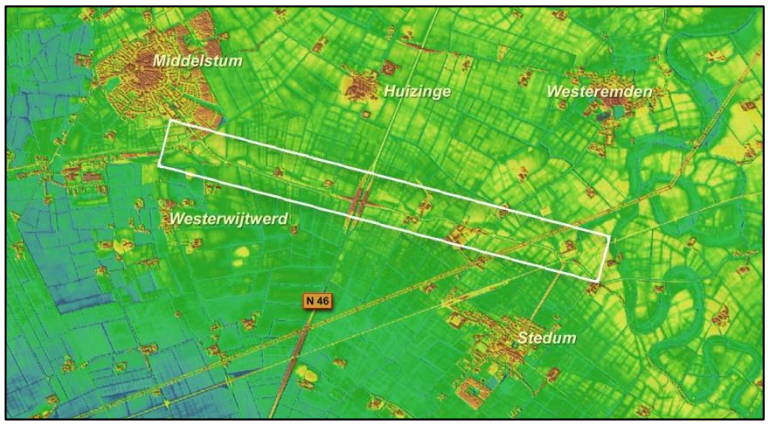

Het gebied tussen Middelstum, Westeremden en Stedum

Rechts de kronkels van de Fivel, in het witte kader de sporen van het Dellekanaal.

Ook oud-rijksarchivaris Formsma geloofde niet in een doorgaand middeleeuws scheepvaartkanaal. Bij het bestrijden van dat idee gooide hij echter met het kind ook het badwater weg. Hij wilde niets weten van het kanaal dat ik 'Dellekanaal' noem.[4]

[4] W.J. Formsma, 'Delvinaria', *Groningse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Groningen 1976-1977*, 28-35.

Ben Westerink heeft in het zojuist genoemde artikel in *Stad en Lande* nog eens gewezen op de sporen die dit kanaal in het land heeft nagelaten. Eerder was dat al door ir. Johan van Veen gebeurd, die de aantekeningen van P.M. Bos heeft uitgewerkt in het bekende *'De Fivel en hare verzanding'.* Op de hoogtekaart is de kronkelende oude bedding van de Fivel goed te zien, evenals de kleinere kronkels in het overigens rechte tracé van het Dellekanaal.

Ik wijs ook op de min of meer parallel aan elkaar lopende kwelderwallen tussen Middelstum in het westen en Loppersum in het oosten.

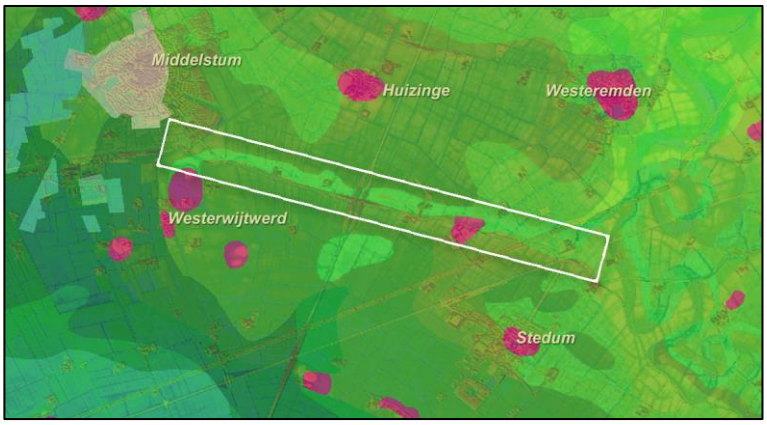

'Dellekanaal' en Fivelbedding op de bodemkaart

De kronkels in Delf, Deel en Dellekanaal zijn het gevolg van de werking van eb en vloed. Zoals bekend is de Fivelboezem dichtgeslibd en zijn daarmee ook de benedenloop van de Fivel zelf (vanaf Winneweer naar het noorden) en het Dellekanaal verstopt geraakt.

Ook de oude verkaveling – zichtbaar op de oude kadasterkaart maar nu vrijwel geheel verdwenen – laat zien dat hier ooit een kronkelende watergang heeft gelopen. De datering van dit dichtslibben is onzeker. Volgens Westerink werd de waterafvoer via de benedenloop van de Fivel in de loop van de 10e eeuw al problematisch.
Maar het is de vraag of dit klopt. Een oorkonde uit 1057 zou op een wat latere datering kunnen wijzen en uit een akte van 1317 kunnen we opmaken dat er zelfs in de 14e eeuw nog scheepvaartverkeer over de Fivelboezem mogelijk was, zij het dat het daarbij gaat om het deel van deze inham ten noordoosten van Korendijk.[5]

[5] Ten noorden van 't Zandt (OGD I 254).

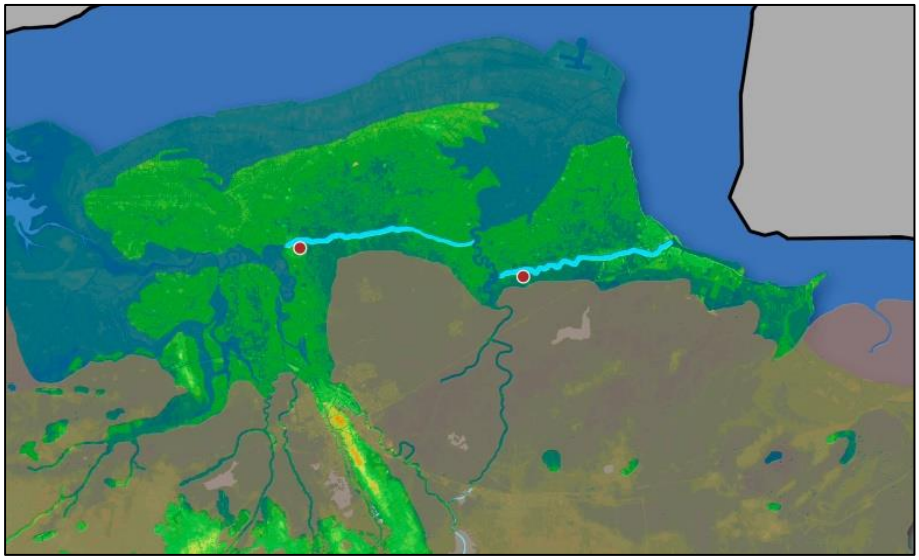

Delf en Deel

Winsum en Garrelsweer zijn aangegeven met rode stippen.

In 1057 schonk koning Hendrik IV de graafschappen Hunsingo en Fivelgo aan aartsbisschop Adalbert van Bremen en Hamburg, met het recht markten op te richten in *Wincheim* (Winsum) en *Gerleviswert* (Garrelsweer) met munt en tol.[6]

Winsum lag op de plek waar de Deel in zee uitkomt en is daardoor een logische plaats voor een plaats met markt-, munt- en tolrecht. Maar hoe staat het met Garrelsweer? Die plaats ligt aan het begin van de Delf die pas ruim 11 km verderop in zee (de Eems) uitkomt. Is dat een voor de hand liggende plaats voor een zeehaven?

Het wordt anders wanneer we aannemen dat de Fivel halverwege de 11e eeuw nog water voerde en dat de Fivelboezem toen nog zo ver open was, dat daar nog te varen viel. In dat geval kan van Garrelsweer gezegd worden dat het net zoals Winsum aan zee ligt.

Als deze veronderstelling juist is, volgt daaruit dat

- het water in (het westelijke deel van) de Delf aanvankelijk niet naar het oosten heeft gestroomd, maar naar het westen en
- (dit deel van) de Delf dus niet gegraven is om het water van de Fivel af te leiden naar de Eems.

Overigens is deze zienswijze niet nieuw. Ook Kooper huldigt deze opvatting; Ligtendag lijkt met deze mogelijkheid rekening te houden, maar laat er zich niet expliciet over uit. Halbertsma tenslotte schrijft onbekommerd dat de Delf in de Fivel uitmondde, maar deze auteur drukt zich vaak zo slordig uit, dat je niet weet of je zijn woorden letterlijk moet nemen.[7]

---

6 OGD I 24.

7 J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen Batavia 1939) 64. W.A. Ligtendag, *De Wolden en het water; de landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870* (Groningen 1995) 208. H. Halbertsma, *Frieslands Oudheid* (Utrecht 2000) 149. Overigens is zijn mededeling 'te Garrelsweer loosde de Delf op de Fivel' in tegenspraak met wat hij eerder schreef: 'De Delf beoogde het afstromen van de Boven-Fivel vanaf Muda bij Winneweer te verbeteren sinds de Fivelmond was gaan dichtslibben en werd daartoe afgeleid naar Appingedam' (H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems* II (Groningen 1963) 174).

De naam *Muda* (= monding) pleit voor de opvatting dat het water van de Delf (of preciezer: het water in het westelijke stuk van de Delf) aanvankelijk naar het westen heeft gestroomd en bij Muda in de Fivelbedding uitkwam. De situatie is dan vergelijkbaar met de (Oude) Mude in de Paddepoel. Ook daar kwam binnenwater (Drentsche Aa) in zee (benedenloop van de Hunze) uit.

Er zijn mogelijk nog enkele – op zichzelf genomen zwakke – argumenten om vraagtekens te zetten bij de gangbare opvatting dat de Delf omstreeks het jaar 1000 in één keer en ten behoeve van de afleiding van het Fivelwater is gegraven.

- Enkele ontginningssloten in het oostelijke deel van het Centrale Woldland, waarvan mag worden aangenomen dat ze in de 10e eeuw zijn gegraven om water vanuit het onontgonnen veen op de Fivel te lozen, zouden niet zijn aangelegd wanneer de Fivel toen al aan het dichtslibben was. Anders gezegd: wanneer de benedenloop van de Fivel in de 10e eeuw nog water afvoerde, zou het vreemd zijn dat de Delf omstreeks 1000 is gegraven om het water van de bovenloop van de Fivel af te voeren.
- Het onderhoud van het Damsterdiep ter weerszijden van de Popingeweg (tussen Ekenstein en het Oosterwijtwerdermaar) blijkt later verschillend te zijn geregeld. Dat kan teruggaan op een oude situatie, waarbij sprake was van een westelijk en een oostelijk deel van de Delf (zie de verklaring van 1462 die nog ter sprake zal komen).[8]
- Het Oostwoldzijlvest en het Woldzijlvest blijken later schotvrij te zijn voor wat betreft het onderhoud van de Drie Delfzijlen. Dit kan erop wijzen dat deze zijlvestenijen al op de Eems uitwaterden in de tijd dat het Scharmerzijlvest, het Slochterzijlvest en (een deel van) het Dorpsterzijlvest hun water nog op de Fivel loosden. Daartegen kan worden ingebracht dat de aan de Delf gelegen gebieden van het Dorpsterzijlvest ook al op de Eems loosden voordat de Dorpsterzijl werd gelegd, maar later wél echte onderdelen zijn geworden van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en als zodanig meebetaalden aan het onderhoud van de Dorpsterzijl. Ik vermoed dat deze gevallen echter niet helemaal vergelijkbaar zijn. Anders dan voor het Oostwoldzijlvest en het Woldzijlvest bracht de plaatsing (omstreeks 1300) van de uitwateringssluizen voor de aan de Delf gelegen oostelijke delen van het Dorpsterzijlvest met zich mee dat ze minder moeite hoefden te doen om de Delfdijken te onderhouden. In plaats van dijklasten moesten ze in het vervolg zijllasten betalen.
- Opmerkelijk is ook dat het Oosterwijtwerdermaar/Garreweerstermaar en het Uitwierdermaar/Eelwerdermaar afzettingssporen en kronkels vertonen, terwijl die in de Wijmers en het Vismaar ontbreken.
- Het stuk Damsterdiep ten oosten van Appingedam vormt de grens tussen verschillende kerspelen, maar ten westen van Appingedam doorsnijdt het diep de kerspels. Dit doet vermoeden dat het oostelijke stuk ouder is dan het westelijke.

[8] GrA 2100-208. Zie *Landschap lezen* 4, hoofdstuk 4.5 ‘Onderhoud van het Damsterdiep’.

- Halverwege de Delf, ter weerszijden van het Oosterwijtwerdermaar en Garreweerstermaar, vertonen de kronkels over een kleine 2 km minder grote amplituden dan elders. Daaruit kan worden opgemaakt dat de stroomsnelheid hier geringer is geweest. Aangezien zowel verder naar het westen als naar het oosten de amplituden weer toenemen, lijkt het erop dat de getijdenbeweging tegelijkertijd van twee kanten is gekomen: vanuit de Fivel in het westen en vanuit de Eems in het oosten. Het wantij tussen beide stukken heeft zich blijkbaar ter hoogte van Garreweer bevonden.
- De aansluiting van de bovenloop van de Fivel op de Delf is niet 'logisch', omdat zij ten noorden ligt van de 'as' van het stuk Delf tussen Garrelsweer en Popinghuis. Wanneer het oorspronkelijk de bedoeling was geweest om de Fivel op de Delf aan te sluiten had men vanaf een wat verder naar het westen gelegen plek (bijvoorbeeld vanuit de bocht bij Tammingahuizen) in oostelijke richting moeten graven. We zullen dat in *Landschap lezen* 4 zien.[9]

Het is in elk geval zinvol serieus rekening te houden met de mogelijkheid dat de Delf tussen Winneweer en Delfzijl

- niet in één keer is gegraven, maar uit twee of zelfs nog meer stukken bestaat die elk met een eigen doel zijn gegraven en op enig moment met elkaar zijn verbonden;
- niet is gegraven met het doel om de Fivel naar de Eems af te leiden, maar deze functie pas later heeft gekregen, nadat de verschillende delen met elkaar waren verbonden.

Als Formsma gelijk heeft met zijn opvatting dat de afsluiting van de Fivel bij Westeremden ongeveer in de tijd van de bedijkingen moet hebben plaatsgevonden, mogen we concluderen dat de Fivel tussen 1050 en 1200 moet zijn dichtgeslibd.

Het proces van dichtslibbing van de Fivel zal ongetwijfeld versneld zijn door het met elkaar in verbinding brengen van de verschillende delen van de Delf. Hierdoor ontstond immers een watergang waarlangs het Fivelwater gemakkelijk naar de Eems kon afstromen. Het debiet in de natuurlijke benedenloop van de rivier werd daardoor zo gering, dat de opslibbing van de Fivelboezem en de verzanding van de benedenbedding in versneld tempo konden doorgaan. Vervolgens heeft het nog tot c. 1300 geduurd alvorens de Delf met sluizen werd afgesloten.

9 *Landschap lezen* 4, hoofdstuk 4.2, 'Delf'.

2 Van kussen tot diep bord.
De transformatie van het Centrale Woldland I

2.1 Delf en Deel
2.2 Woldland, Boterdiep en Kardingermaar
2.3 'Oersloten'
2.4 Oude Ae en Westerwijtwerdermaar

Woldland

Wanneer en door wie zijn de grenzen in het Centrale Woldland vastgesteld en hoe komt het dat de waterstaatkundige grens tussen het Hunsingoër Winsumerzijlvest en het Fivelgoër Scharmerzijlvest niet samenvalt met de landschapsgrens, maar verder naar het zuiden ligt?

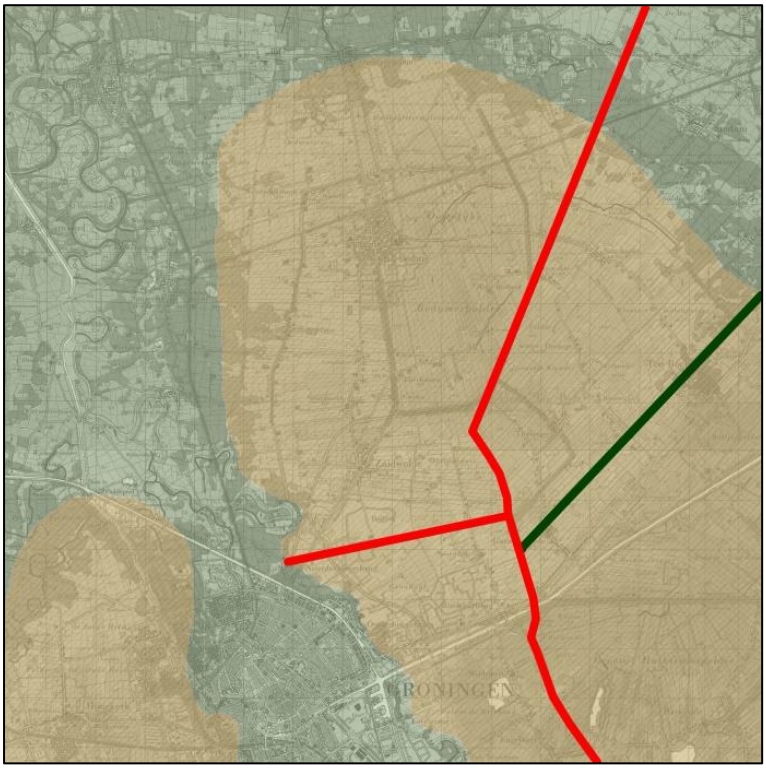

Grenzen in het Woldland

De rode lijnen geven de administratieve grenzen aan die in het Woldland zijn getrokken tussen het Utrechtse gebied (Drenterwolde) en de Friese landschappen Hunsingo en Fivelgo; de groene lijn is de grens tussen het bij het Winsumerzijlvest horende Vierendeel en het Scharmerzijlvest.

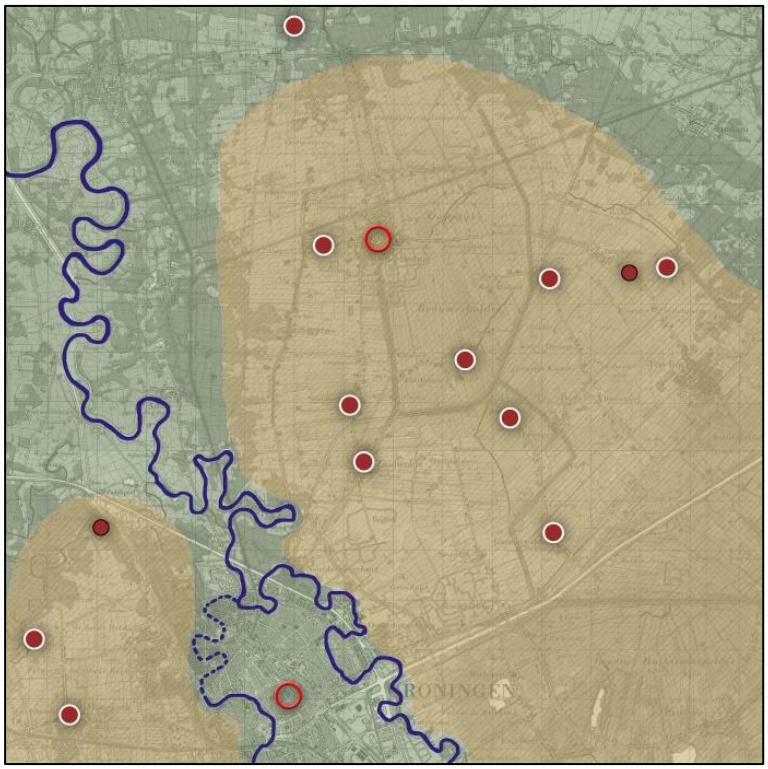

Nederzettingen in het veen

Groningen en Bedum zijn aangegeven met rode cirkels.

Rood-witte stippen duiden op plaatsen met 'Wold'-namen:

Noord- en Zuid-Lieuwerderwolde
Noord- en Zuidwolde (Bederawalda ?)
Sauwerderwolde
Lutjewolde (Emderwolde)
Emmerwolde (Hemerterwolde)
Steerwolde
Garmerwolde

De rode stippen geven plaatsen aan met andere namen die op de aanwezigheid van veen kunnen wijzen. De linker stip is Dorkwerd, een wierde in een gebied dat Monomawalde werd genoemd. De ondergrond bestaat daar deels uit venige klei. De rechter stip is het Roggenvoorwerk, waarvan de naam herinnert aan de roggeteelt op het veen.

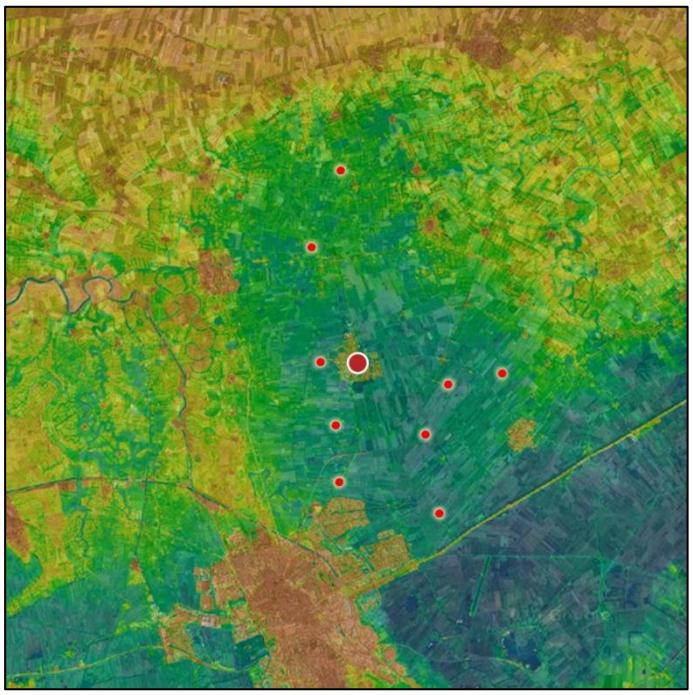

Plaatsen met 'Wold'-namen op de AHN-hoogtekaart

Volgens Roeleveld lag ten noorden van de Deel, binnen de wierdenboog Winsum-Warffum-Usquert-Middelstum, al vanaf het begin van de jaartelling geen veen meer.

Toch vinden we in deze streek twee toponiemen die aan veen herinneren: Rodewolt en Stitswerderwold. Misschien moeten we ons voorstellen dat zich hier in de Karolingische periode een moerasgebied bevond met veel riet, wilgen en elzen. Dit gebied heeft geen algemeen geaccepteerde naam, maar het is wel nodig om het af en toe aan te duiden. Ik noem het daarom 'het Noordelijke Laagland'.

Op de hoogtekaart komt de lage ligging van het Woldland goed uit. We praten (voorlopig) niet over Duurswold; dat ligt nog veel lager.

Ook zonder dat turf wordt afgegraven daalt de bodem van veengebieden snel, zodra men aan het ontwateren slaat. Dat is goed te zien in het *Holme Fenn* in East Anglia, waar het veen zich heeft gevormd op een kleilaag.

Holme Fen pole **Cambridgeshire, East Anglia**

De eigenaar van de grond sloeg in 1851 een lange eiken paal tot op de vaste kleigrond. Hij zaagde de kop af ter hoogte van het toenmalige maaiveld. Enkele jaren later werd de houten paal vervangen door een gietijzeren exemplaar. De paal staat nu 4 meter boven de grond. De bodem is hier dus c. 2,5 cm per jaar gezakt. De bodemdaling in het Holme Fen is alleen het resultaat van ontwatering. Het land is daar niet ontgonnen. Ware dat wel het geval geweest, dan zou de bodemdaling nog veel sneller zijn gegaan. In de literatuur worden bodemdalingen gemeld van 0,5 tot 5 cm per jaar.

De dikte van de veenlaag in het Centrale Woldland wordt geschat op 1-2,5 meter. Zo'n pakket kan na 100 jaar al helemaal zijn verdwenen. Als men aan de randen van het Centrale Woldland en hier en daar langs de veenstroompjes in de 9e eeuw is begonnen met ontwateren, moet de bodem van de ontgonnen stukken in de 10e eeuw al zover zijn gedaald, dat het land vatbaar werd voor overstromingen. Dat spoort met de bevindingen bij de opgraving Westerseweg 2 onder Zuidwolde. Daar is men in de 11^{e} eeuw weer begonnen met boeren waarbij nieuwe sloten zijn aangelegd.

We moeten de snelle bodemdaling als gevolg van ontwatering goed in gedachten houden. In de loop van enkele decennia kan in een veengebied de bodem zover dalen, dat het water in een andere richting gaat stromen dan in het begin (en ook de bedoeling was van de mensen die hier aan de slag gingen). We zullen dit in het vervolg inderdaad zien gebeuren.

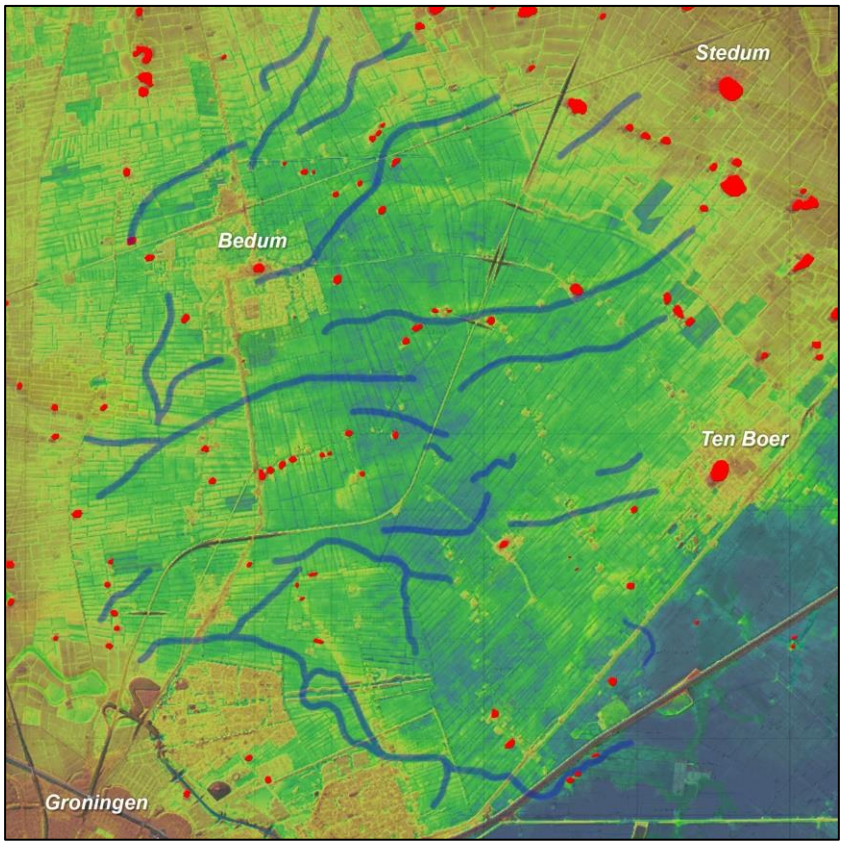

Bultjes en sporen van verdwenen geulen en kreken in het Centrale Woldland

De blauwe streepjes markeren de sporen die oude geulen en waterloopjes op de hoogtekaart hebben achtergelaten, de rode vlekjes zijn ontleend aan de geomorfologische kaart. Enkele daarop ontbrekende stippen heb ik zelf aangevuld.

Zojuist liet ik een schematische weergave zien van het Centrale Woldland, waarin een egaal vlak het veen aangaf. Vanuit dat veen zullen natuurlijke stroompjes naar de Hunze en de Fivel hebben gelopen. In Duurswold heb je ook zulke riviertjes gehad. Op oude topografische kaarten zijn de kronkelende beddingen van de Kleisloot, Scharmer Ae en Slochter Ae nog te volgen.

In het Centrale Woldland ontbreken zulke waterlopen. De hoogtekaart vertoont daar wél sporen van geulen die waarschijnlijk de 'afdrukken' zijn van in- en uitstromend zeewater. Deze geulen zullen vooral daar zijn ontstaan waar natuurlijke stroompjes in het veen een gemakkelijke toegang voor het zeewater vormden. Maar diezelfde stroompjes waren waarschijnlijk eerder ook de weg geweest waarlangs kolonisten in het veengebied konden doordringen en in de onmiddellijke nabijheid waarvan ze hun ontginningswerk zijn begonnen. In Duurswold lijkt het ook zo te zijn gegaan.[10]

Toen de bodem als gevolg van hun activiteiten daalde en het water kwam, moesten ze hun woonplaatsen verhogen. Dat moet de reden zijn waarom we juist in de nabijheid van de geulsporen ook zoveel kleine bultjes ('podia') zien (langs het Terlaanstermaar, bij Lutjewolde en bij Heidenschap). Ook Bedum zelf ligt aan de geul waarin we nu het Terlaanstermaar vinden. Ellerhuizen ligt op een wat hogere rug, tussen geulen in.

[10] Ligtendag, *De wolden en het water*, 107.

Het Terlaanstermaar maakt duidelijk waarom de parochie Bedum onder het dekenaat Usquert viel: de kolonisten zijn blijkbaar via het Terlaanstermaar vanuit het noordoosten gekomen!

Dat we de loop van de geulen niet helemaal tot aan de Hunze en Fivel kunnen volgen komt doordat de meeste opslibbing juist bij die rivieren heeft plaatsgevonden. De sporen – als ze er zijn – liggen dus onder een enkele decimeters dikke laag klei.

Ook tussen Stedum en Westerwijtwerd ligt nu een hoog opgeslibde zone, en ook deze is vermoedelijk vrij jong. De watergang waarvan het Terlaanstermaar een overblijfsel is, moet verder in noordoostelijke richting naar zee hebben gestroomd. Wellicht is het noordoostelijke deel van het Kardingermaar (waarover later meer) te beschouwen als een kanalisatie van die waterloop.

Opmerkelijk is ook het spoor dat vanaf Lutjewolde via Sint Annen in de richting van Lutjewijtwerd loopt. Wellicht is deze geul ontstaan op een plek waar eerder sloten vanaf de Fivel naar het veen waren gegraven. Later zullen hier opnieuw sloten worden gegraven: de 'Fledderboschtocht' en de 'Maljehornstertocht'.[11]

Aan de Westerseweg onder Zuidwolde en ook bij Hoogheem ten zuidwesten van Vierverlaten lijkt in de 11e eeuw een nieuwe bewoningsfase te zijn begonnen (waarbij ook de huidige verkaveling werd aangelegd), maar moesten de bewoners in de 12e eeuw podia opwerpen. Dat geeft aan dat er toen overstromingen waren. Als we die chronologie toepassen op de sporen in het Centrale Woldland, rijst het vermoeden dat – na een eerdere, kleinschalige ontginningsbeweging met nederzettingen aan de randen en hier en daar op losse plekken dieper in het veen – in de 11e eeuw een systematische aanpak is begonnen, maar dat al spoedig de activiteiten zijn gestoord door overstromingen. Men heeft die het hoofd proberen te bieden door podia op te werpen. Toen dat niet afdoende bleek,heeft men om het hele door vernatting getroffen gebied een kering gelegd: de Wolddijk.

Naast de daling van de (veen-)bodem als gevolg van ontwatering en bewerking speelt in de ontwikkeling van het Centrale Woldland ook de opslibbing een beslissende rol. Ook dit natuurlijke proces kan heel snel verlopen. In de Paddepoel ten noorden van de stad Groningen is opslibbing van 2 cm per jaar gemeten, maar er zijn ook berichten over 4 cm per jaar![12]
In sommige gebieden werd klei afgezet op een resterende veenlaag. Door het gewicht van de klei werd het veen samengeperst, zodat het bodemniveau min of meer gelijk bleef.

De verticale bewegingen van de bodem zijn de belangrijkste factoren in de landschapsontwikkeling van dit gebied.

---

11 Zie hoofdstuk 2.3, 'Oersloten'.

12 R.P. Exaltus en G.L.G.A. Kortekaas, 'Prehistorische branden op Groningse kwelders', in: *PaleoAktueel* 19 2008, 115-124, aldaar 118.

Opslibbing in de haven van Noordpolderzijl.

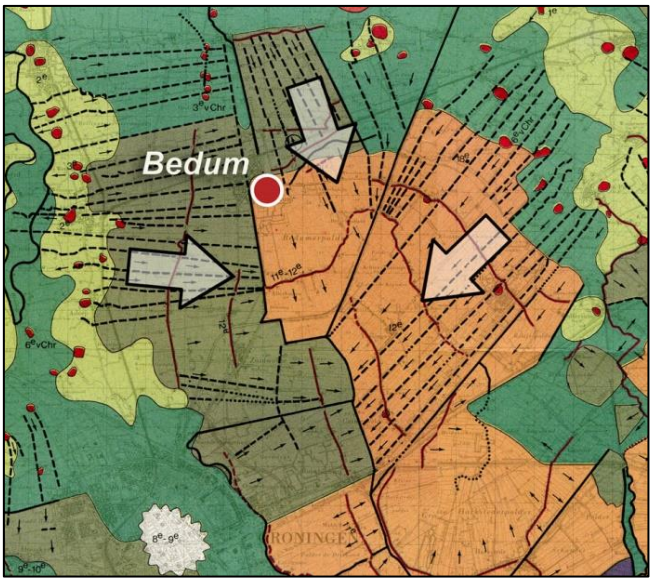

De kolonisatie van het Centrale Woldland

(naar een kaartje van de PPD Groningen)

De verkaveling van het Centrale Woldland ten noorden van Groningen laat zien dat de ontginning ervan planmatig is aangepakt. In 1976 publiceerde de bodemkundige ir. J.N.B. Poelman in de *Driemaandelijkse Bladen* een artikel onder de titel 'Enkele beschouwingen over het verkavelingspatroon van Innersdijk en omgeving in de provincie Groningen'. Daarin betoogde hij dat het Woldgebied omstreeks het jaar 1000 van drie kanten is aangepakt en dat dit is gebeurd onder regie 'van hogerhand'. Volgens Poelman kwamen de ontginners vanaf de terpenrij van Ubbega in het westen, vanaf een ontginningsas tussen Onderdendam en Fraamklap (langs de Deel) en vanaf de wierden aan de oevers van de Fivel in het oosten. Dit resulteerde in drie verschillende blokken met een samenhangende, rationele verkaveling. In het Centrale Woldland zijn het 't Boterdiep en het Kardingermaar die de grenzen tussen de genoemde blokken vormen.

De vraag is echter wat men omstreeks het jaar 1000 ontgon. Was het nog een veengebied? Of waren grote delen van het veenpakket door eerdere ontginningen al verdwenen en moeten we ons een gebied voorstellen waarin resterende stukken veen en moerassen elkaar afwisselden en waartoe de zee via de voormalige veenstroompjes ongehinderde toegang had, zodat er regelmatig overstromingen plaatsvonden en nieuwe kleilaagjes werden

afgezet?

In het gebied zijn verschillende ‘ontginningsassen’ te herkennen. Ze zijn op het voorgaande kaartje gemarkeerd met dunne rode lijnen. Poelman meende dat het hier om secundaire of jongere ontginningsbases gaat, die werden gebruikt toen de ontginners zover van hun uitgangspunt verwijderd waren geraakt, dat ze nieuwe woonplaatsen moesten stichten. Anderen zijn van mening dat het hier juist om oudere elementen gaat. Ze zouden stammen uit een eerdere gebruiksfase van dit gebied. Ik mis de deskundigheid om hierover een eigen zienswijze te ontwikkelen, maar alleen al het kronkelende verloop van enkele van deze assen lijkt mij te pleiten voor de tweede opvatting.

Een belangrijke structuurlijn in het Centrale Woldland is de grens tussen Innersdijk en Vierendeel (Hunsingo en Fivelgo): het Kardingermaar. Het Kardingermaar maakt bij Lutjewolde een knik in noordelijke richting, maar de oorspronkelijke lijn loopt door tot voorbij Huizinge. Daar maakt de grens tussen Hunsingo en Fivelgo een knikje en loopt dan – ongeveer – in dezelfde richting door langs het Maarvliet.
Hoe opvallend deze lijnen ook zijn, er is verrassend weinig onderzoek gedaan naar de manier waarop ze tot stand gekomen zijn en uit welke tijd ze dateren. En wanneer er wel onderzoek naar is gedaan, dan zijn de resultaten daarvan blijkbaar zo mager geweest dat de onderzoekers ervan hebben afgezien ze te publiceren. Poelman schenkt er in zijn artikel geen aandacht aan en ook in het kader van de inventarisatie van de lineaire patronen in het Groninger landschap die in de jaren 70 en 80 door de PPD is ondernomen, is hiernaar geen onderzoek gedaan. Wel heeft het ’t nevenstaande kaartje opgeleverd.

Het nieuwe voorhuis van boerderij ‘Martinizicht’ (Westerseweg 2 Zuidwolde)

Er is al veel geschreven over het ontstaan en de ontginning van het Woldland. De grote lijnen ervan lijken wel duidelijk, maar de details ontgaan ons, net zoals de chronologie van de gebeurtenissen. Van groot belang zijn daarom de opgravingen die in 2003 en 2004 ter plaatse van boerderij Westerseweg 2 te Zuidwolde zijn verricht. Daar werd het oude voorhuis van de boerderij afgebroken en kregen archeologen de gelegenheid om het onderliggende ‘podium’ te onderzoeken. Uit het onderzoek bleek na c. 1150 dat op deze plaats een 2 meter hoge huiswierde is opgeworpen. Voor het maken van dit ‘podium’ moest 6000 m^3 aarde worden verzet. Dit zou zeker niet gebeurd zijn als er geen dwingende noodzaak voor was geweest. We mogen dus veronderstellen dat de bewoners van deze locatie in de loop van de 12^e eeuw in toenemende mate last hebben gekregen van het water.

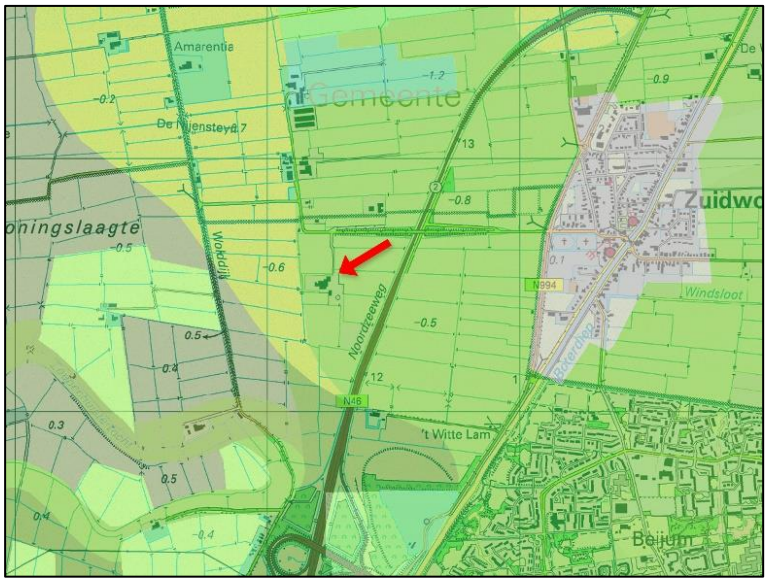

Boerderij Westerseweg 2 op de bodemkaart

Op deze plaats zijn sloten gevonden uit de 9e en 10e eeuw. De sloten hebben een andere orientatie dan die van tegenwoordig en zijn in de 10e eeuw overstroomd en afgedekt met een nieuwe laag klei. Pas ruim een eeuw later – in de 11e eeuw dus – werd het gebied opnieuw in gebruik genomen.

Op de bodemkaart zien we dat boerderij Westerseweg 2 op de grens ligt van twee verschillende soorten klei. Het vermoeden bestaat dat de scheidslijn tussen deze twee bodems een indicatie is voor de fasering van de ontginning en het grondgebruik.

Aangenomen wordt dat omstreeks 1200 de Wolddijk is aangelegd. Dat wijst erop dat de bewoners ook na het opwerpen van het podium last bleven houden van overstromingen. Over de Wolddijk kom ik in *Landschap lezen* 3 te spreken.

De opgravingen aan de Westerseweg zijn van grote betekenis voor de chronologie van de ontginningen. De uitkomsten ervan lijken op die van de opgravingen van Hoogheem ten zuidwesten van Hoogkerk. Daar is ongeveer hetzelfde scenario aangetroffen: herontginning vanaf de 11e eeuw, met een podium dat tussen de 11e en 13e eeuw is opgeworpen en dat een antwoord moet zijn geweest op de vernatting van het gebied. Daar is in de 12e-13e eeuw een nieuw kleipakket afgezet. Rond 1200 worden ook overstromingen gemeld in de Paddepoel, bij Gravenburg en Hoogkerk.

Er is dus sprake van twee fasen: de eerste – kleinschalige ontginningen aan de randen van het veen en waarschijnlijk ook dieper het veen in, aan de randen van veenstroompjes – in de 9e en 10e eeuw, de tweede fase beginnend in de 11e eeuw, met de aanleg van de verkaveling die we nu nog kennen.
Wellicht zijn de fasen niet overal strikt van elkaar te scheiden. Op sommige plaatsen is het bodemgebruik onderbroken geweest, op andere plaatsen is sprake van continuïteit.

Dat de oriëntatie van het westelijke deel van het Centrale Woldland het gevolg is van ontginning vanaf de wierden van Ubbega, ligt voor de hand. Iets dergelijks kan *mutatis mutandis* gezegd worden over de zuidwest-noordoost georiënteerde kavelsloten in het oostelijke deel. Die zullen samenhangen met de ontginning vanaf de westelijke oeverwal langs de Fivel. Maar waar komt de noordzuid-oriëntatie van de verkaveling in het noordelijke deel vandaan en wanneer is ze ontstaan?

Het gebied tussen Bedum en de Deel

(AHN-hoogtekaart met kadastrale minuut van 1832)

1. Kitsertocht
2. Terlaanstermaar
3. Rodeschool

Met een rood lijntje zijn de samenhangende delen aangegeven van de Lageweg (a),[13] Fraamweg en Onderdendamsterweg. De zwart-witte lijn is de spoorweg Sauwerd–Stedum.

Het kaartje toont verschillende verkavelingspatronen in het noordelijke deel van het Centrale Woldland en in het gebied tussen de Wolddijk en de Deel. In het westen zien we west-oost lopende sloten, in het midden lopen de sloten ruwweg noord-zuid en in het oosten loopt de verkaveling zuidwest-noordoost.

In het centrale deel lijkt de jongere verkaveling oudere patronen te hebben overschreven. Het Terlaanstermaar (ten zuiden van de Wolddijk) en de Kitsertocht (ten noorden ervan, nu met fietspad van de Grote Haver naar Fraam, ter plaatse van de vroegere 'Lageweg (a)') zijn er de duidelijkste elementen van. Het Terlaanstermaar breekt even ten zuiden van de spoorlijn Sauwerd-Stedum door een soort kwelderwal heen, de Kitsertocht ligt in het verlengde van de Onderdendamsterweg-Fraamweg.

Rodeschool vanaf de Fraamweg

[13] Er zijn in het gebied ten noorden van Bedum twee wegen die 'Lageweg' heten. De ene loopt langs de Kitsertocht en heeft een zuidwest-noordoost oriëntatie, de andere ligt in het verlengde van de Stadsweg die vanuit Onderdendam naar het zuiden loopt. Ik noem de eerste Lageweg 'Lageweg (a)' de tweede 'Lageweg (b)'.

Tussen haakjes zij opgemerkt dat Rodeschool mij een oude randveenontginning lijkt die in de 13e eeuw door zijn eigenaren aan Aduard is geschonken.

Zoals gezegd wijkt de oriëntatie van het Terlaanstermaar af van het gros van de kavellijnen in het gebied tussen Bedum en de Deel, die alle ongeveer noord-zuid lopen. Een aantal ervan loopt min of meer evenwijdig aan elkaar. Dat is vooral het geval in de buurt van Rodeschool. Ten westen daarvan, tussen de Stadsweg/Lageweg (b) en de Ketellaan, géren de lijnen. Een convergentiepunt van deze gérende lijnen heb ik niet kunnen vinden. De oriëntatie van deze lijnen hangt vermoedelijk samen met lokaal landmeterswerk, waarbij aan de boven- en onderzijde van het in te delen ontginningsblok een gelijk aantal kavels is afgepast. Wanneer de lengte van de bases aan boven- en onderkant niet gelijk is, krijg je vanzelf gérende percelen.
Maar waar komt de oriëntatie vandaan?

Lijnenspel

Met deze cartoon leverde Nico Visscher een mild ironisch commentaar op mijn verhaal over de orientatielijn Dorkwerd-Eelde, die ik in *Groningen, een stad apart* en *Landschap lezen* 1 heb besproken. Ik laat hem nu zien als een soort caveat. Aan de hand van de lijnen in het landschap zijn allerlei theorieën te bedenken over de manier waarop men het land kan hebben aangepakt, maar het gaat te ver om daaruit algemene principes af te willen leiden. Elk geval staat op zichzelf en dient kritisch bekeken te worden.

De vraag is natuurlijk hoeveel waarde je aan deze en andere soortgelijke lijnen in het landschap moet schenken.... Als je serieus genomen wilt worden is het misschien beter om erover te zwijgen. Anderzijds: als je er niet over praat kom je ook niet verder.

Zeker is wel dat het weinig zin heeft om alleen op basis van de verkavelingspatronen hypotheses te ontwikkelen. Er zijn in het Woldland zoveel parallelle of nagenoeg parallelle lijnen dat er altijd wel één door een ver weg gelegen markant punt gaat dat als oriëntatiepunt kan hebben gediend. Het wordt pas interessant wanneer er behalve dat ene markante punt op dezelfde lijn nog een ander opvallend object staat of ligt.

Het lijkt erop dat dit in het noordelijke deel van het Centrale Woldland het geval is. Ik doel op de plek waar de boerderij Ter Laan 31 heeft gestaan totdat deze in mei 2014 als gevolg van de aardbevingen instortte. De boerderij stond op een klein podium dat wel eens bepalend kan zijn geweest voor de verkaveling van dit stuk van het Woldland.

Locatie Ter Laan 31

Op de oude 'chromo-topografische kaart' is mooi te zien dat het Terlaanstermaar een verstoring in de percelering heeft veroorzaakt.

Boerderij Ter Laan 31 in betere tijden

Deze inmiddels ingestorte boerderij lag op een bultje ten noorden van het Terlaanstermaar. Vanaf deze hoogte loopt een raailijn op de wierde (kerk) van Warffum.

Ter Laan 31 op 13 september 2016

Vanaf het podium aan de noordelijke oever van het Terlaanstermaar waarop boerderij Ter Laan 31 heeft gestaan, lijkt een lijn te zijn geraaid op Warffum. Als dit juist is, kan dat ook een indicatie zijn voor de richting van waaruit de ontginners zijn gekomen en in welke richting ze hebben gewerkt. In de literatuur over de ontwikkeling van het Woldland lezen we dat het noordelijke deel van dit gebied is ontgonnen vanaf de Deel. Anders gezegd: de Deel zou de ontginningsbasis zijn geweest van dit gebied. Concrete aanwijzingen voor de juistheid van deze zienswijze ontbreken, hetgeen echter niet wil zeggen dat ze onjuist is.

Het kan echter ook anders zijn gegaan. Het is denkbaar dat de kolonisten die hier aan de gang zijn gegaan, net zoals die van Ubbega of die van de westelijke oever van de Fivel, uitgegaan zijn van bestaande wierden. Maar als je zoekt naar bewoonde bultjes die als uitvalsbasis kunnen hebben gediend, vind je ten noorden van de Deel alleen Rodewolt en Menkeweer. Het is nauwelijks voorstelbaar dat het land ten zuiden van de Deel van daaruit is aangepakt. De genoemde plekken zijn eerder zelf het resultaat van ontginningswerk vanaf de hogere gronden.

Het lijkt me dat we serieus rekening moeten houden met de mogelijkheid dat de verkaveling van het gebied ten zuiden van de Deel vanaf het Terlaanstermaar is geconstrueerd en dat de locatie van boerderij Ter Laan 31 daarbij een rol heeft gespeeld.
Ik stel mij dan voor dat degenen die hier – wellicht op een plek waar al in de eerste fase ontginningsarbeid was verricht en waar al een klein podium was opgeworpen om het wassende water het hoofd te bieden – in de 11^{e} eeuw opnieuw begonnen zijn, vanuit Bedum of Middelstum kwamen en bij de aanleg van nieuwe ontwateringssloten vanaf het bultje Ter Laan 31 een eerste orientatielijn op Warffum hebben gezet.
Wanneer je vanaf deze plek een sloot op deze lijn graaft, houd je als ontginner droge voeten: het vrijkomende water kan immers probleemloos via het Terlaanstermaar worden afgevoerd. Vermoedelijk zijn ook na de eerste inrichting van het land herhaaldelijk overstromingen binnengedrongen en zijn daardoor de stroompatronen ontstaan die we op de hoogtekaart zien.
Ook hier lijken de gebeurtenissen zich te hebben afgespeeld naar het zojuist besproken scenario van de Westerseweg 2: wellicht is ook hier het podium in de 12^{e} eeuw verder verhoogd en heeft men ook hier, vanwege het feit dat verhoging van de woonstee uiteindelijk geen soelaas bood, omstreeks 1200 de handen ineen geslagen en een dijk gelegd (de noordelijke Wolddijk, nu Ter Laan) om het buitenwater uit het dalende Woldland te houden.

De lijn Ter Laan-Warffum vormt de westelijke grens van een blok waarin alle lijnen parallel lopen en waarvan de oostelijke grens wordt gevormd door het Kardingermaar. Ten westen van dit blok ligt een blok dat aan de westzijde wordt begrensd door de Lageweg (b)/ Stadsweg. In dat blok géren de kavellijnen.

Tijdens de ‘eerste fase’ stroomde het overtollige water via het Terlaanstermaar in noordoostelijke richting, waar het in de Fivelbaai moet zijn uitgekomen. Ten tijde van de ‘herontginning’ in de tweede fase veranderde dat. We zullen zien dat voor een deel van het water van het Terlaanstermaar een uitweg werd gemaakt naar het noorden en dat een ander deel naar het westen werd afgeleid. Dit liep vervolgens door het reeds bestaande, later Boterdiep genoemde ontginningskanaal naar Onderdendam, vanwaar het via de Deel (Winsumerdiep) naar Winsum stroomde en daar in zee uitkwam.

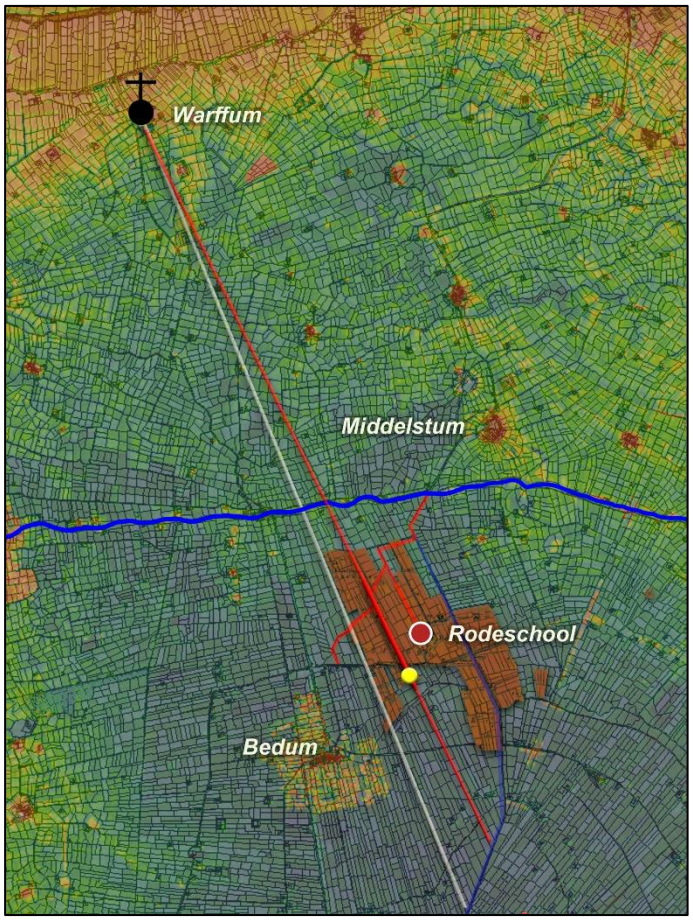

De lijn Ter Laan – Warffum

(combinatie van de AHN-hoogtekaart en de kadastrale minuut van 1832)

Het podium van Ter Laan 31 is aangegeven met een gele stip.
De witte lijn is de westelijke begrenzing van een gebied waarin de kavellijnen parallel lopen.
Het op dit kaartje bruin gekleurde land hoorde bij de Aduarder uithof te Rodeschool. Mogelijk is dit complex ontstaan op de plaats van een randveenontginning uit de 9e en 10e eeuw, is de bodem hier gedaald en vernat, zijn – net zoals aan de Westerseweg – in de 11e eeuw kolonisten opnieuw aan de gang gegaan, hebben dezen vanaf de 12e eeuw podia opgeworpen om het water de baas te blijven, en heeft de eigenaar deze grond in de 13e eeuw aan Aduard geschonken.

De afstand tussen Ter Laan en Warffum is fors: 10 km. Bij een ooghoogte van 1,7 meter en bodemhoogte 0 ligt de horizon op 4,7 km. Wanneer we rekening houden met de hoogten van de wierde van Warffum en het bultje van Ter Laan is de zichtafstand 10,4 km: genoeg geweest om de kruin van de wierde van Warffum zichtbaar te doen zijn vanaf Ter Laan. Dat is zeker het geval wanneer er op die wierde bosschages (of een kerk!) hebben gestaan.

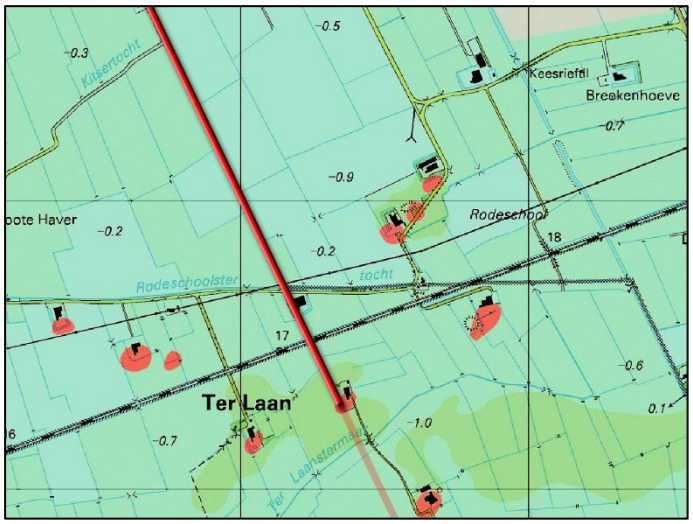

Ter Laan en de raailijn op Warffum
(Uitsnede uit de geomorfologische kaart)

Kunstmatige verhogingen (12e eeuwse ‘podia’?) zijn aangegeven met rode vlekken. Marijke Miedema vond in Rodeschool geen bewoningssporen vóór de 13e eeuw maar, voor zover mij bekend zijn op die plek geen vlakken onderzocht. Het kan dus best zijn dat onder de podia een verkaveling ligt die ‘overschreven’ is door de huidige.

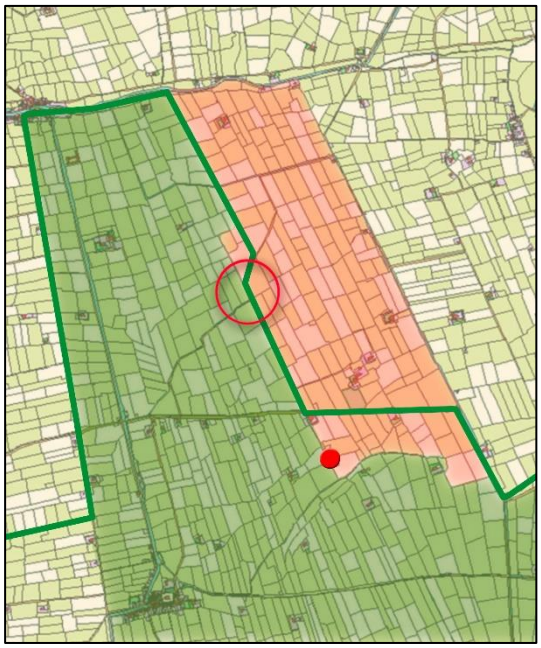

Tussen Bedum en Fraamklap; Ketellaan en Lageweg (a)
(uitsnede uit de kadastrale minuut van 1832)

In het rode gebied lopen de kavellijnen parallel aan elkaar. Ze hebben dezelfde oriëntatie als de raailijn Ter Laan-Warffum. In het groen gekleurde gebied géren de kavellijnen.

De rode stip markeert de plaats van Ter Laan 31.
De raailijn op Warffum is de grens tussen een blok met parallelle kavelsloten en een gebied met gérende verkaveling.
De groene lijn markeert de kerspelgrens van Bedum. Deze valt slechts over ruim 1 km samen met de raailijn op Warffum.
De rode cirkel geeft de plek aan waar de Lageweg (a) een sprong maakt langs de op Warffum geraaide lijn.[14] Het huidige fietspad volgt over 140 meter deze raailijn.

De Lageweg (a) is een van de sporen van een oudere exploitatieperiode van de landerijen in dit gebied. Op de oude kadasterkaart springen deze sporen in het oog, doordat ze afwijken van het rationele (jongere) verkavelingspatroon. Overigens laat dit plaatje ook zien dat

- de Lageweg (a) onderdeel is van een oude structuurlijn die via Fraamklap naar Middelstum doorloopt.
- de Fraamweg nog niet bestaat.

Ketellaan vanaf Ter Laan (Wolddijk)

We kijken vanaf de Wolddijk in noordelijke richting. Op de horizon blokkeert een nieuwe schuur het zicht op Warffum.

Mijn hypothese over de rol die de lijn Ter Laan-Warffum kan hebben gespeeld, is inmiddels een jaar of vijf oud. In deze jaren heeft één aspect ervan me bij voortduring verontrust. Dat is de grote lengte ervan. In principe is het wel mogelijk geweest om op een heldere dag vanaf het bultje van Ter Laan 31 de wierde van Warffum te viseren, maar is het ook aannemelijk dat deze raailijn bij de inrichting van dit deel van het Woldland een bepalende rol heeft gespeeld?

[14] Merk op dat de Drentselaan/Peizerweg eveneens verspringt op de plek waar de landweg een oriëntatielijn kruist die bepalend is geweest voor de inrichting van het land, i.c. de 'lijn Dorkwerd-Eelde'.

Ter Laan 31

Ik moet bekennen dat van mijn geloof in de lijn Ter Laan-Warffum inmiddels even veel over is als van boerderij Ter Laan 31 zelf. Maar daarvoor is wel iets anders in de plaats gekomen.

Op de hoogtekaart zien we ten zuiden van de bultjes van Rodeschool een opvallende laagte. Rodeschool ligt 700 meter ten noorden van de plek waar het Terlaanstermaar in noordoostelijke richting door een kwelderwal heengaat. Hier moet zich eens water hebben opgehoopt dat in geen enkele richting kon wegstromen. Degenen die het natte wold vanaf de podia van Rodeschool en Ter Laan (daarbij ook Ter Laan 31) hebben willen aanpakken, zullen eerst dit water hebben moeten zien kwijt te raken. Daartoe moesten ze een afvoersloot graven. Voor het vaststellen van de oriëntatie daarvan hadden ze het verre Warffum niet nodig. Ik denk dat ze een raailijn hebben getrokken tussen Bedum en het oostelijke podium van Anna's Hoeve, een boerderij die vlak ten oosten van de Eemshavenweg ligt. Deze raaiïng is slechts 4500 meter lang. Het bultje van Anna's Hoeve (nu Crangeweersterweg 4) maakt deel uit van een reeks wierden en podia waarvan door Marijke Miedema is vastgesteld dat ze reeds in de Romeinse tijd bewoond waren.[15] Op de plek van Anna's Hoeve is zelfs continue bewoning aangetoond vanaf c. 200 v.Chr. tot c. 1200.

Ik neem aan dat de beoogde sloot is gegraven langs een lijn die men loodrecht op de genoemde raaiïng heeft gezet. De landinrichters begonnen hun sloot te graven vanaf het punt waar de natuurlijke loop van het Terlaanstermaar en de raailijn Bedum-Anna's hoeve elkaar sneden.[16] Dat punt is ook nu nog herkenbaar: het ligt slechts c. 30 meter ten noorden van de plek waar een sloot in het (Buiten-)Kardingermaar uitkomt. Deze sloot heet op Google Maps 'Ter Laanstermaar', maar is bij het Noorderzijlvest bekend als secundaire watergang nummer S12-2382. Dit is het vergraven overblijfsel van de oude bedding van het Terlaanstermaar.

---

15 M. Miedema, 'West-Fivelingo 600 v. Chr.-1900 n. Chr.; archeologische kartering en beschrijving van 2500 jaar bewoning in Midden-Groningen', in: *Palaeohistoria* 41/42 (1999/2000) 237-445.

16 GPS 53.311893, 6.639896.

De op deze wijze geconstrueerde sloot is de oostelijke grens van het 'Rodeschool-blok' dat, zoals we hebben gezien, als voornaamste kenmerk heeft dat de kavelsloten erin evenwijdig aan elkaar lopen. Dit blok wordt aan de westzijde begrensd door de lijn die vanaf Ter Laan 31 op Warffum loopt.

We mogen aannemen dat de loodrecht op de lijn Bedum-Anna's Hoeve gezette sloot (ik noem hem kortheidshalve 'Terlaanstertocht') het water van het Terlaanstermaar rechtstreeks op het Deelstermaar heeft gebracht. Dat wil zeggen: bij de latere Stenen Pijp liep de tocht in één rechte lijn door (via het huidige Hooimaar) en kwam ten oosten van Jaagpad 5 in het Deelstermaar (nu Boterdiep) uit.[17]

Een plaatje zal deze hypothese verduidelijken.

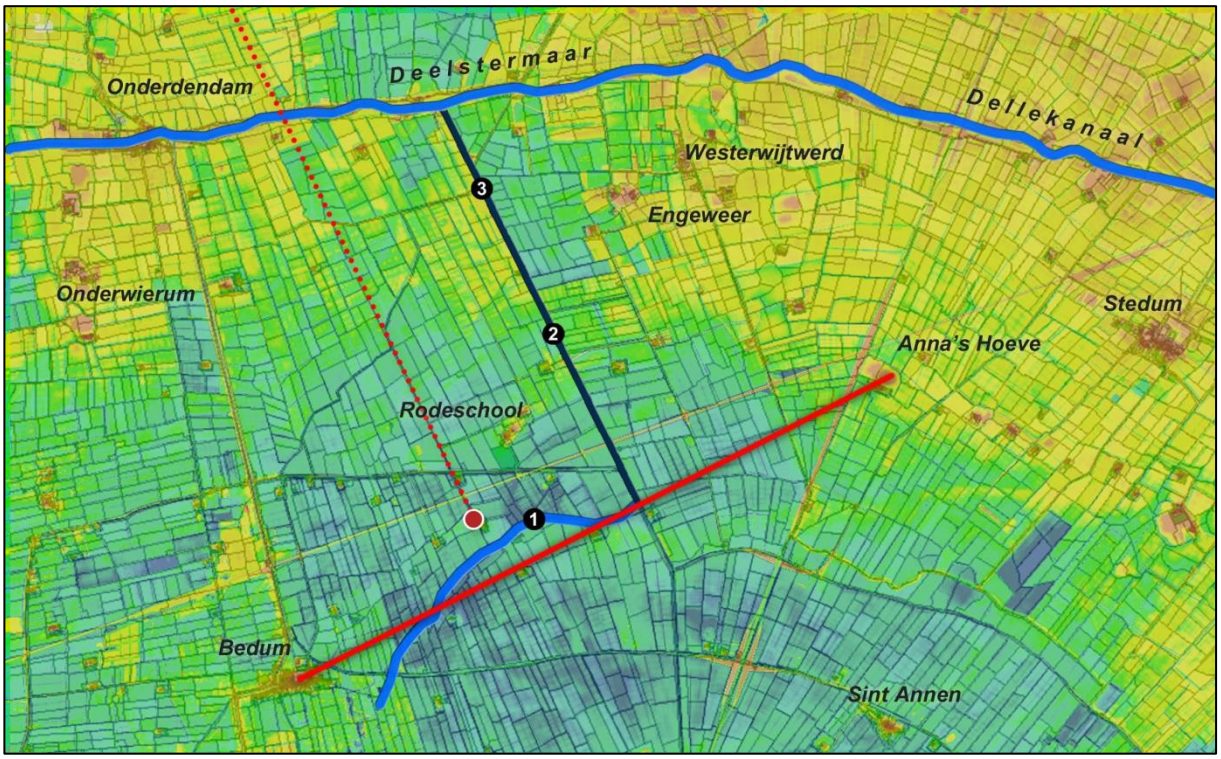

De constructie van de 'Terlaanstertocht'

1. Terlaanstermaar
2. 'Terlaanstertocht'; gegraven langs een lijn die loodrecht staat op de raailijn Bedum-Anna's hoeve; oostgrens van het 'Rodeschoolblok'.
3. Stenen Til (Woltematil)

De rode stip staat op de plaats van Ter Laan 31; de stippellijn is de westgrens van het 'Rodeschoolblok' die op Warffum loopt.

[17] GPS 53.337564, 6.619781.

Kardingermaar vanaf de Stenen Til

We kijken naar het zuiden.
Bij boerderij Fraamweg 4 (Eenkemaheerd) kruist de weg het Kardingermaar. Vroeger heeft hier een brug gelegen die Woltematil werd genoemd.

Het gedeelte van het Kardingermaar op deze foto is in eerste aanleg gegraven ter afleiding van het water van het Terlaanstermaar dat oorspronkelijk naar het noordoosten had gestroomd, maar als gevolg van bodemdaling en opslibbing opgesloten was geraakt.

Hooimaar vanaf de Stenen Pijp naar het noorden

De sloot op de foto heet tegenwoordig Hooimaar en ligt in het verlengde van het stuk Kardingermaar dat we op de vorige foto zagen.

De weg rechts op de foto is de Fraamweg; deze maakt voor het huis Fraamweg 3A (in de bosschages) een bocht en loopt dan in een rechte lijn naar Fraamklap. De bosschages aan de horizon, links van de sloot, horen bij het huis Jaagpad 5.

Deze sloot is het noordelijke deel van de watergang die is gegraven ter afleiding van het water van het Terlaanstermaar en die ik om die reden aanduid als ‘Terlaanstertocht’. Hij vormde de oostgrens van het ‘Rodeschoolblok’ en kwam ten oosten van Jaagpad 5 in het Deelstermaar uit. Het zuidelijke deel van de Terlaanstertocht is later – na het dichtslibben van het Dellekanaal – benut om water uit het Centrale Woldland af te voeren. Dat stroomde vanaf de plek op de foto naar het westen om via enkele kronkels in Onderdendam uit te komen.[18]

[18] Meer daarover in *Landschap lezen* 3, hoofdstuk 3.2 ‘Kardingermaar en Westerwijtwerdermaar’.

Het noordelijke einde van het Hooimaar

We staan op het Jaagpad langs het Boterdiep en kijken in de richting van de Stenen Pijp, oudtijds de plaats van de Woltematil.

Niet alleen in het noordoosten is een uitweg gecreëerd voor het water van het Terlaanstermaar dat als gevolg van de ontwikkelingen opgesloten was geraakt. Ook in het zuidwesten is een afleiding gegraven, waarvan het kunstmatige karakter in het oog springt doordat de oriëntatie ervan niet past in het verkavelingspatroon van dit gebied. Deze sloot leidde het water langs de noordoostzijde van de wierde van Bedum naar het noordwesten en bracht het naar een reeds bestaande watergang die we in de volgende paragraaf nader zullen bekijken: het Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam. Het tracé van het afleidingskanaaltje bestaat nog: het is het (Oude) Meentemaar dat in Bedum aan de noordzijde langs de Sint Annerweg loopt en Ter Laan kruist.

Helemaal helder is de situatie echter niet. De oude kadasterkaart laat zien dat c. 100 meter ten zuiden van de Sint Annerweg een sloot heeft gelopen met (ongeveer) dezelfde oriëntatie als het Oude Meentemaar. Dat zou een spoor kunnen zijn van de oudste afleiding van het Terlaanstermaar. De aanleg van de Oude Dijk (met daarop de latere Sint Annerweg) zou dan een latere ingreep zijn, in verband waarmee de oorspronkelijke afleiding van het Terlaanstermaar vervangen werd door de noordelijke sloot langs de Oude Dijk, nu zichtbaar als het Oude Meentemaar.[19] Het hierna volgende kaartje moge ter verduidelijking dienen.

[19] Zie voor de Oude Dijk: P.B. Kooi, 'Bedum (Gr.), Wierde, Veenterp, Dijkdorp?', in: *Paleo-Aktueel* 7 (Groningen 1996) 88-90, en kaart XIV behorend bij J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen/Batavia 1939).

De zuidwestelijke afleiding van het Terlaanstermaar (combinatie van luchtfoto en AHN-hoogtekaart)

Het Oude Meentemaar leidde het water van het Terlaanstermaar af naar het Boterdiep. De donkerblauwe lijn waarnaar het rode pijltje wijst, stelt een sloot voor die blijkens de kadastrale minuut van 1832 ten zuiden van de Oude Dijk/Sint Annerweg heeft gelopen en de oorspronkelijke afleiding kan zijn geweest.

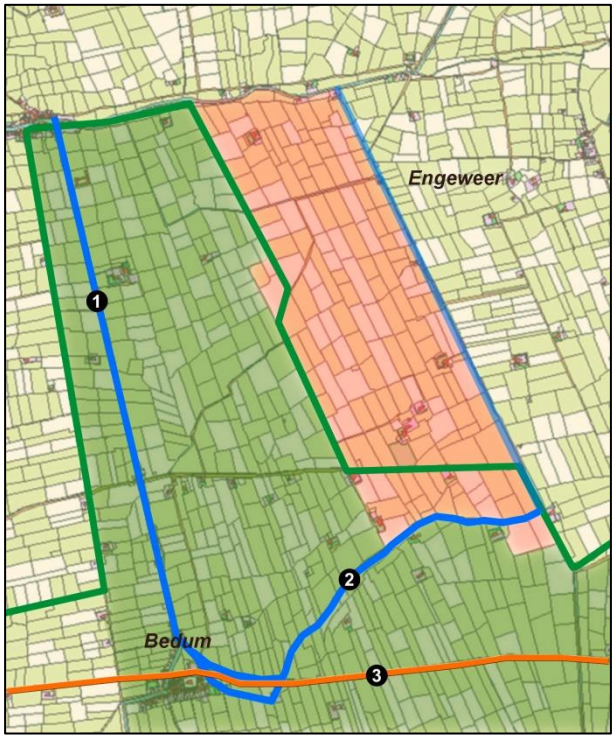

Terlaanstermaar en Boterdiep

1. Boterdiep
2. Terlaanstermaar
3. Oude Dijk

De kleurvlakken geven gebieden aan met samenhangende verkaveling. Het rode gebied is het ‘Rodeschool-blok’; in het groene gebied géren de kavellijnen. De groene lijn geeft de kerspelgrens van Bedum aan.

Op de kadastrale minuut van 1832 zijn twee tracé’s te zien waarlangs het water van het opgesloten Terlaanstermaar naar het Boterdiep kan zijn afgeleid. Beide zijn op dit plaatje ingetekend. Wellicht is het meest zuidelijke tracé het oudste. Het graven van het noordelijke lijkt samen te hangen met de aanleg van de Oude Dijk. Deze sneed het zuidelijke deel van het Terlaanstermaar af, zodat de noodzaak ontstond een andere – de noordelijke – afleidingssloot te graven.

Terlaanstermaar ten oosten van Bedum

We kijken in noordoostelijke richting. In het veld (maar niet op de foto) is de laagte herkenbaar waarin het Terlaanstermaar ligt.

Sint Annerweg (links) en Oude Meentemaar te Bedum

Oude Meentemaar vanaf Ter Laan

We kijken in noordwestelijke richting. De huizen op de achtergrond staan aan het Boterdiep-Westzijde

Door het voorhanden zijn van een aanvullende aanwijzing valt ook ten aanzien van de westgrens van het ten noorden van Bedum gelegen blok met gérende verkaveling iets meer te zeggen. Daartoe kijken we naar de smalle strook land tussen het Boterdiep in het oosten en de Stadsweg/Lageweg (b) in het westen. De Stadsweg en Lageweg (b) liggen in elkaars verlengde. De Stadsweg begint in Onderdendam (maar de aanzet ervan lijkt zelfs een eindje ten noorden van het Winsumerdiep te liggen) en vormt de grens tussen de kerspels Onderwierum in het westen en Bedum in het oosten. Op het punt waar het kerspel Onderwierum eindigt en Westerdijkshorn begint, krijgt de weg een andere naam: Lageweg (b). Deze naam behoudt hij nu tot aan de spoorlijn; ten zuiden van de spoorlijn heet de weg Stationsweg. Deze eindigt op de plaats waar het Boterdiep een knik naar het oosten maakt. Historisch gezien zijn Stadsweg, Lageweg (b) en Stationsweg één en dezelfde weg.

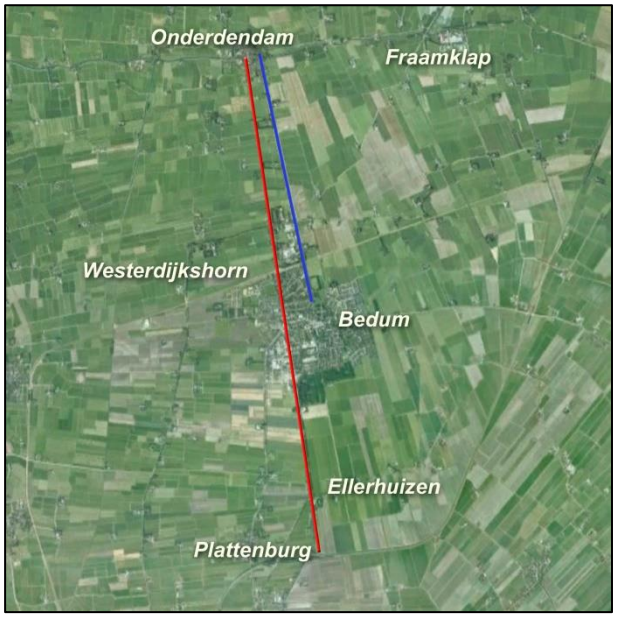

Het gebied Onderdendam-Plattenburg op Google Earth

De Stadsweg-Lageweg (b) en het Boterdiep tussen Bedum en Plattenburg liggen op één lijn. Deze wijkt enigszins af van de oriëntatie van het Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam.

De knik in het Boterdiep is echter niet het einde van de structuurlijn; deze loopt – nu als Boterdiep – nog eens 3200 meter door naar het zuiden, tot de knik in het Boterdiep bij Plattenburg. Eigenlijk moet ik zeggen: 3700 meter, want uit de oude kadasterkaart – en ook op Google Earth is dat nog te zien – blijkt dat de knik bij Plattenburg zo'n 500 meter ten noorden ligt van het einde van de structuurlijn.

De Lageweg (b) tussen Bedum en Onderdendam vormt de westgrens van het kerspel Bedum en is tevens een grens van verschillende verkavelingsblokken. Dit wijst erop dat deze lijn dateert uit de tijd van de occupatie van het Woldland.

Zou deze Stadsweg/Lageweg (b) de 'Bedumerwagenreed' (*Bederawaynredene*) zijn die de naam geworden is van een onderdeel van het Winsumerzijlvest? Deze landweg was – afgezien van de waterlopen – waarschijnlijk de belangrijkste verbinding waarvan de bij de Winsumerzijl geïnteresseerde ingelanden in dit gebied gebruik maakten.[20]

[20] Zie *Landschap lezen* 3, hoofdstuk 3.4 'De deling van het Fivelgoër Woldland '

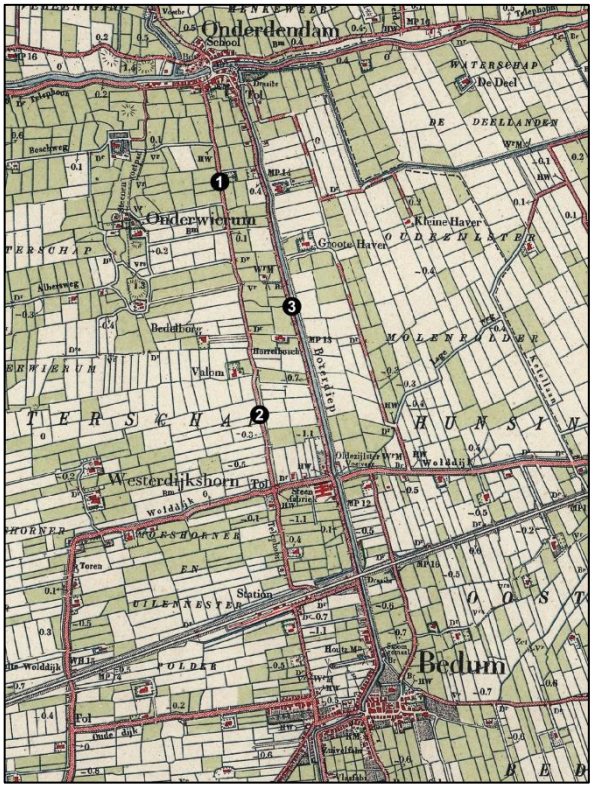

Het gebied tussen Bedum en Onderdendam op de 'chromo-topografische kaart'

1. Stadsweg
2. Lageweg (b)
3. Boterdiep

Aan de verkaveling in de strook tussen Stadsweg/Lageweg (b) en Boterdiep is te zien dat dit een soort overgangsgebied is. De sloten liggen west-oost, net zoals in het ten westen gelegen gebied, maar maken een knik op de Stadsweg/Lageweg (b).

Lageweg (b) onder Bedum, gezien naar het noorden

De Stadsweg/Lageweg (b) vormt de kerspelgrens tussen Bedum in het oosten en Onderwierum en Westerdijkshorn in het westen. Op grond van het onderstaande kaartje zou je op het idee kunnen komen dat deze beide kerspelen afsplitsingen zijn van een grotere 'oerparochie' Bedum. Daartegen pleit het feit dat Onderwierum en Westerdijkshorn (net als Noordwolde) bij het dekenaat Baflo horen, terwijl Bedum deel uitmaakt van het dekenaat Usquert.

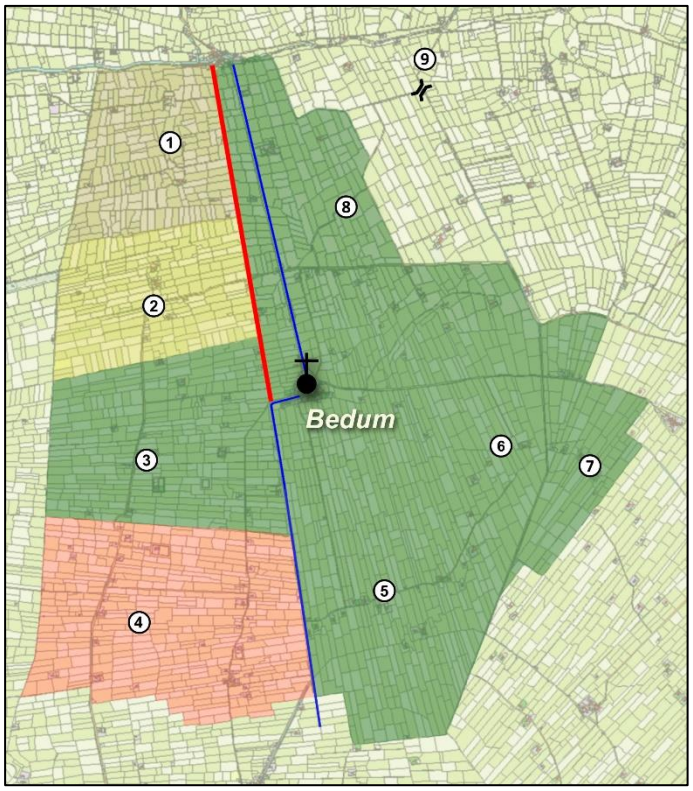

Het kerspel Bedum (groen), de Stadsweg/Lageweg (b) (rode lijn) en het Boterdiep (blauwe lijn)

1. Onderwierum
2. Westerdijkshorn
3. Sauwerderwolde
4. Noordwolde
5. Ellerhuizen
6. Oostbedumerwolde
7. Emder- of Lutjewolde
8. Lageweg (a)
9. Fraamweg

Ook de plek van de Stenen Pijp, vroeger Woltematil (bij de Eenkemaheerd, Fraamweg 4), is aangegeven.

Het onder Usquert ressorteren van Bedum kan teruggaan op de vroegste kolonisatieperiode, toen op een kleinschalige manier stukken veen werden ontgonnen. Ik heb erop gewezen dat de kolonisatie van Bedum en omgeving wel eens gestart zou kunnen zijn vanaf een watergang waarvan het huidige Terlaanstermaar de opvolger is. De oriëntatie van die watergang is zuidwest-noordoost. Hetzelfde kan gezegd worden van Lageweg (a), een stuk Fraamweg en de Onderdendamsterweg. Dit tracé kan het overblijfsel zijn van een oude (land)route tussen Bedum en de wierdenrij Usquert-Middelstum. De naam van de brug die op de plaats van de latere Stenen Pijp heeft gelegen (‘Woltematil’) duidt erop dat deze route voor de wierdenbewoners een toegangsweg tot het Wold is geweest. Op de plaats van de brug ligt nu een duiker.

Ten zuiden van Bedum heeft de lijn Stadsweg-Lageweg (b)-Boterdiep ook een grensfunctie: tussen de west-oost gerichte verkaveling vanaf Ubbega en de noord-zuid gerichte verkaveling vanaf de Deel.

In het ten westen van de lijn Stadsweg-Lageweg (b)-Boterdiep uitstulpende gedeelte van het kerspel Bedum lopen de kavelsloten – net zoals die van de Ubbegaër madelanden – west-oost. Dit gedeelte heet Sauwerderwolde. Dit blok wordt aan de noordzijde begrensd door het verlengde van de grenslijn tussen Sauwerd en Wetsinge, die ten oosten van de Oude Ae samenvalt met de grens tussen Bedum en Westerdijkshorn, aan de zuidzijde door het verlengde van de grenslijn tussen Sauwerd en Adorp, die ten oosten van de Oude Ae samenvalt met de grens tussen Bedum en Noordwolde. Het bewuste blok lijkt in alle opzichten op de kerspelgebieden van Westerdijkshorn, Onderwierum en Noordwolde. De Oude Dijk onder Bedum lijkt in dit ontginningsblok de hoofdweg te zijn geweest, die aan de westzijde aansluiting heeft gehad op de Laanweg onder Sauwerd.
Wat kan de reden zijn dat dit blok bij het kerspel Bedum is gaan horen?

Oude Dijk ten westen van Bedum

We kijken vanaf de Wolddijk in de richting van Bedum. Ten oosten van Bedum is de Oude Dijk herkenbaar als het tracé van de Sint Annerweg.

De Oude Dijk lijkt de 'as' van Sauwerderwolde te zijn. Hij ligt op dezelfde lijn als de Laanweg te Sauwerd.

Aan de oostzijde van het kerspel Bedum zien we ook een rare uitstulping: ten oosten van het Kardingermaar ligt een deel van het kerspelgebied van Bedum dat niet altijd bij Bedum heeft gehoord. Het gaat om Lutjewolde (Emderwolde) dat in een oud parochieregister als afzonderlijk kerspel genoemd word, maar in de 15e eeuw al niet meer als zodanig functioneerde. Dit gebied viel territoriaal onder Fivelgo, maar waterstaatkundig hoorde het bij het Winsumerzijlvest, dat later weliswaar delen van Fivelgo omvatte, maar oorspronkelijk een puur Hunsingoër organisatie is geweest. De reorganisatie van de kerkelijke indeling van het Woldland zal ongetwijfeld zijn vergemakkelijkt doordat het gebied in waterstaatkundig opzicht dezelfde belangen had. Ik kom daarop terug in *Landschap lezen* 3.[21]

Het kerspelgebied van Bedum omvat de territoria van nog twee andere oude parochies: Ellerhuizen in het zuiden en Oostbedumerwolde bij de grens met Fivelgo.

Zoals gezegd lopen de Stadsweg/Lageweg (b) en het Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam niet parallel aan elkaar. De afstand tussen beide is in het noorden kleiner dan in het zuiden. De lijn Stadsweg/Lageweg (b)-Boterdiep-Plattenburg is dus op een andere manier geconstrueerd dan het noordelijke deel van het Boterdiep. Op een volgend plaatje zal ik laten zien hoe dit kan worden verklaard.

Zojuist was sprake van het feit dat Bedum onder het dekenaat Usquert valt en dat dit zou kunnen samenhangen met de afkomst van degenen die hier een veenkolonie stichtten. Het volgende kaartje geeft een overzicht van de dekenaten in de huidige provincie Groningen. Het laat zien dat Bedum het meest zuidelijke deel van de proosdij Usquert is, maar ook dat Sauwerderwolde als een rare uitstulping in het gebied van de proosdij Baflo binnendringt.

[21] Hoofdstuk 3.4 'De deling van het Fivelgoër Woldland '

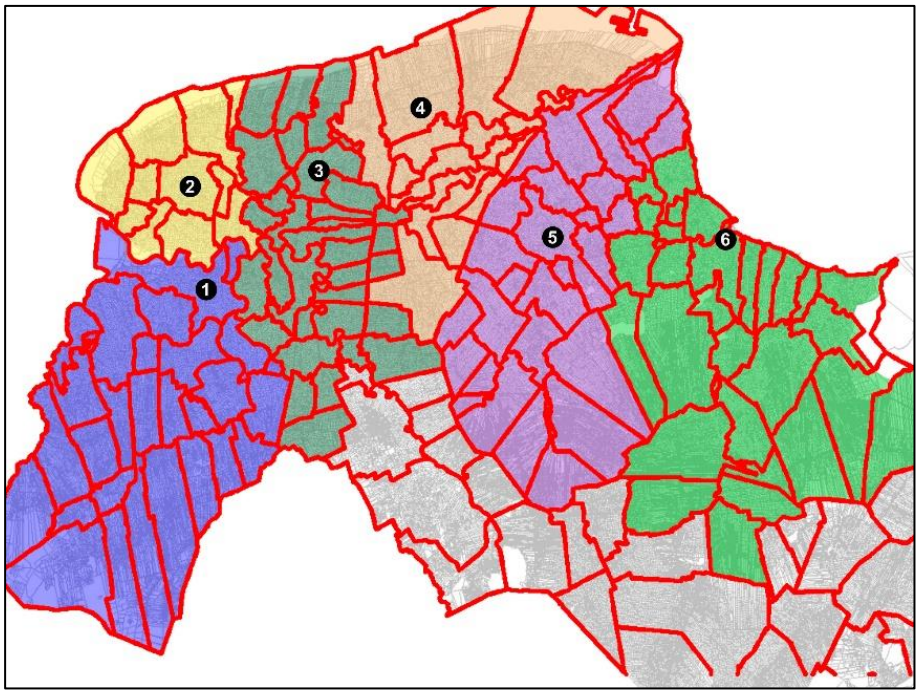

Kerspels en dekenaten

De rode lijnen geven kerspelgrenzen aan. De dekenaten of proosdijen zijn:

1. Oldehove
2. Leens
3. Baflo
4. Usquert
5. Loppersum
6. Farmsum

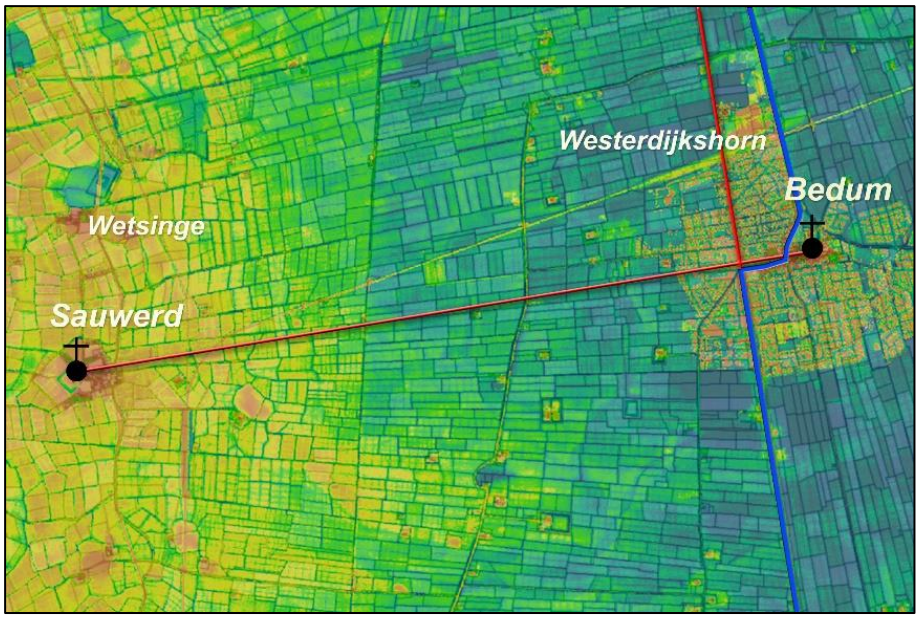

De constructie van de lijn Onderdendam-Plattenburg

De lijn waarop de Stadsweg/Lageweg (b) en het stuk Boterdiep tussen Bedum en Plattenburg liggen, staat loodrecht op de lijn die men kan trekken tussen de kerken van Sauwerd en Bedum.

Ten zuiden van Bedum vormt de bedoelde loodlijn de oostgrens van de opstrekken vanaf de Ubbegaër oeverwal.

Het bovenstaande kaartje laat verder zien dat de percelering in de kerspelen Wetsinge en Westerdijkshorn los staat van deze lijn. Die verkaveling, waarin drie parallel lopende sloten twee ongeveer even brede blokken omsluiten, hangt mogelijk samen met de nog te bespreken lijn die vanaf Garnwerd oostwaarts loopt en loodrecht staat op het stuk Boterdiep tussen Onderdendam en Bedum.
De verkaveling van de ten zuiden daarvan gelegen Sauwerdermeden is op een andere manier geconstrueerd, maar het is me vooralsnog niet duidelijk wat de ratio erachter kan zijn geweest.

Evenmin is me duidelijk welke factor bepalend is geweest voor de plek waar de loodlijn op de lijn Sauwerd-Bedum is gezet, of, anders gezegd: waardoor de geografische *lengte* van de lijn Onderdendam-Plattenburg is bepaald. Het is denkbaar dat de kolonisten in onderling overleg op de lijn Sauwerd-Bedum een min of meer willekeurig punt hebben vastgesteld dat ze bij hun constructie als uitgangspunt hebben genomen.

Het Boterdiep ten zuiden van Bedum, gezien naar het noorden

De grenssloot tussen de oost-west en noord-zuid georiënteerde verkavelingsblokken is bij Bedum aangesloten op het Boterdiep.

Het Boterdiep tussen Onderdendam en Bedum loopt op de Sint Walfriduskerk

Boterdiep

Nadat we hebben gezien hoe het zuidelijke deel van het Boterdiep, tussen Plattenburg en Bedum, kan zijn geconstrueerd, is nu de beurt aan het stuk Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam.

We zagen dat de inrichting van het gebied van Rodeschool lijkt te zijn bepaald door de loodlijn op de raaiïng Bedum-Anna's Hoeve en de 'Terlaanstertocht' die langs die lijn noordwaarts loopt. Het vaststellen daarvan past in de zgn. 'tweede ontginningsfase' (11e eeuw). Ten westen van het 'Rodeschool-blok' ligt een gebied waarin de kavellijnen enigszins géren: aan de noordzijde zijn ze een fractie smaller dan aan de zuidzijde. Dit blok met gérende kavellijnen wordt aan de westzijde begrensd door de Stadsweg/Lageweg (b). Of moeten we het tussen Bedum en Onderdendam gelegen deel van het Boterdiep als westgrens van dit blok beschouwen?

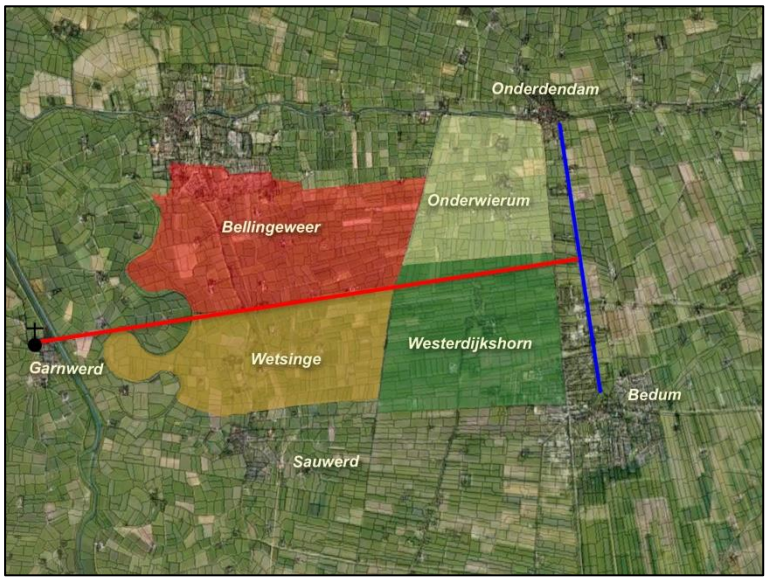

Garnwerd, het Boterdiep en de kerspelen ten noordwesten van Bedum

Wanneer we de verkaveling van het gebied ten noordwesten van Bedum nader bekijken dringt zich een verklaring op. Het stuk Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam staat haaks op een op Garnwerd geraaide lijn waarlangs ten oosten van het Reitdiep ook de kerspelgrens tussen Bellingeweer en Wetsinge loopt. Op grond hiervan krijg je de indruk dat de oriëntatie van het Boterdiep samenhangt met de inrichting van de genoemde kerspelen. Of zou het andersom zijn en moeten we zeggen dat de verkaveling in Bellingeweer en Wetsinge en de grens tussen die twee kerspelen is afgeleid van het Boterdiep?

En er is nog iets opmerkelijks: de raailijn op Garnwerd snijdt het Boterdiep precies halverwege Onderdendam en Bedum. Dat kan toeval zijn, maar als het dat niet is, zou dat een indicatie kunnen zijn voor de volgorde van de gebeurtenissen. Het lijkt er dan op dat eerst het Boterdiep is gegraven en dat op enig moment daarna de meden (hooilanden) van de kerspelen Bellingeweer en Wetsinge zijn ingedeeld. Daarbij zou men dan een middelloodlijn op het Boterdiep hebben gezet om de scheiding tussen beide kerspelen te bepalen. Dat deze lijn min of meer op Garnwerd loopt, zou dan gewoon toeval zijn.

Ik moet toegeven dat het wel heel raar – en voor mij onverklaarbaar – is dat de grens tussen Onderwierum en Westerdijkshorn niet op dezelfde lijn ligt als die tussen Bellingeweer en Wetsinge. Zou die grens ook op de middelloodlijn van het Boterdiep hebben gelegen, maar later om de een of andere reden zijn verschoven?

Het is niet onmogelijk dat de oriëntatie van het Boterdiep is bepaald door halverwege Onderdendam en Bedum een lijn op Garnwerd te zetten die loodrecht op het tracé van het te graven kanaal staat. Maar is het ook waarschijnlijk? Gelukkig is er ook een andere – heel eenvoudige – verklaring voor de oriëntatie van dit kanaal.

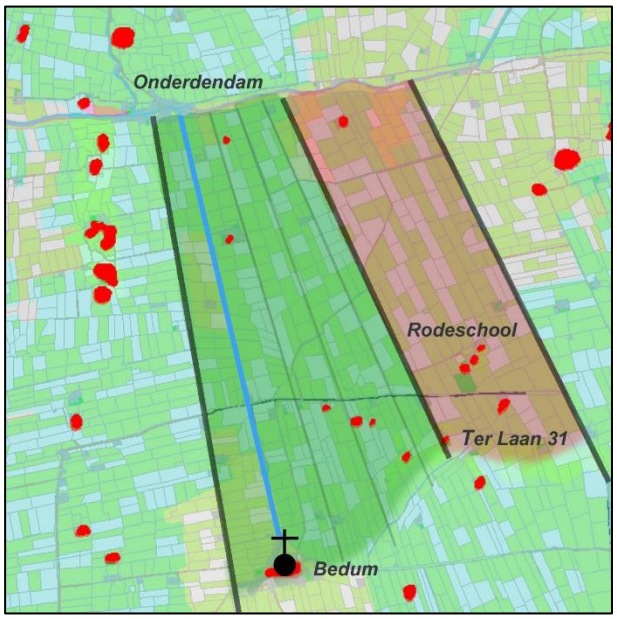

Nog eens de verkaveling ten noorden van Bedum

De drie zwarte lijnen omsluiten twee blokken waarvan de percelering verschilt: in het groene gebied géren de kavellijnen, in het rode lopen ze parallel aan elkaar.

Links de lijn Onderdendam-Plattenburg waarop de Stadsweg, Lageweg (b) en het zuidelijke deel van het Boterdiep liggen, in het midden de lijn Ter Laan-Warffum, rechts de loodrecht op de raaiïng Bedum-Anna's hoeve staande lijn waarop de 'Terlaanstertocht' ligt.

Wanneer de loodlijn op de raaiïng Bedum-Anna's hoeve en de loodlijn op de raailijn Sauwerd-Bedum inderdaad – zoals ik vermoed - de oudste structuurlijnen in dit gebied zijn, betekent dit dat het noordelijke stuk van het Boterdiep gewoon op een van de gérende kavellijnen ligt die kenmerkend zijn voor het stuk land tussen de Stadsweg/Lageweg (b) en het Rodeschoolblok. Sterker nog: het Boterdiep is gewoon een van de kavelsloten die bij de inrichting van dit ontginningsblok zijn gegraven. Dat hij fraai op de Walfriduskerk loopt, is dus niets bijzonders. Dat deze ten noorden van de oudste kerk van het gebied beginnende sloot al vroeg het belangrijkste afwateringskanaal van dit blok is geworden, valt op te maken uit het feit dat hierlangs ook het water van het Terlaanstermaar is afgeleid, dat als gevolg van de ontwikkelingen opgesloten was geraakt.

In Bedum zelf zijn bewoningssporen aangetroffen uit de periode 700-900.[22] Toen bestond het Boterdiep waarschijnlijk nog niet en was het hoogveen nog vrijwel geheel intact. Zeker in het begin van deze periode moet dat het geval zijn geweest. Ik neem aan dat het Terlaanstermaar toen nog functioneerde en het water uit de nederzetting Bedum in noordoostelijke richting naar de Fivelbaai afvoerde.

---

22 Piet Kooi, *Het archeologisch onderzoek in de Walfriduskerk van Bedum* (Bedum 1997) 88-90; Paul Noomen dateert de kerk van Bedum op omstreeks 1000.

Niet veel later, toen als gevolg van de bodemdaling in de buurt van Bedum het Terlaanstermaar ophield te functioneren, moet het ook voor de kolonisten van Bedum nodig zijn geworden een andere uitweg te zoeken. Deze nieuwe uitweg past bij de verkaveling van de zgn. 'tweede fase', waarvan we gezien hebben dat die aan de Westerseweg in de 11e eeuw begon. Maar het kan best zijn dat de Bedumers al eerder genoodzaakt waren een ontwateringskanaal te graven en dat het Boterdiep dus uit ongeveer dezelfde tijd stamt als de Oude Ae, die (we zullen dat nog zien) tentatief op c. 950 kan worden gedateerd.

Verder is het goed mogelijk dat de afwatering van het Noordelijke Laagland – waarover later meer – door de opslibbing aan de Waddenkust toen al problematisch was geworden en dat de stroomrichting in de Deel was omgedraaid: van oostwaarts naar westwaarts. Wel lijkt het Boterdiep gegraven te zijn – binnen de grenzen van het kerspel Bedum – naar een punt dat in waterstaatkundig opzicht al langer van belang was.

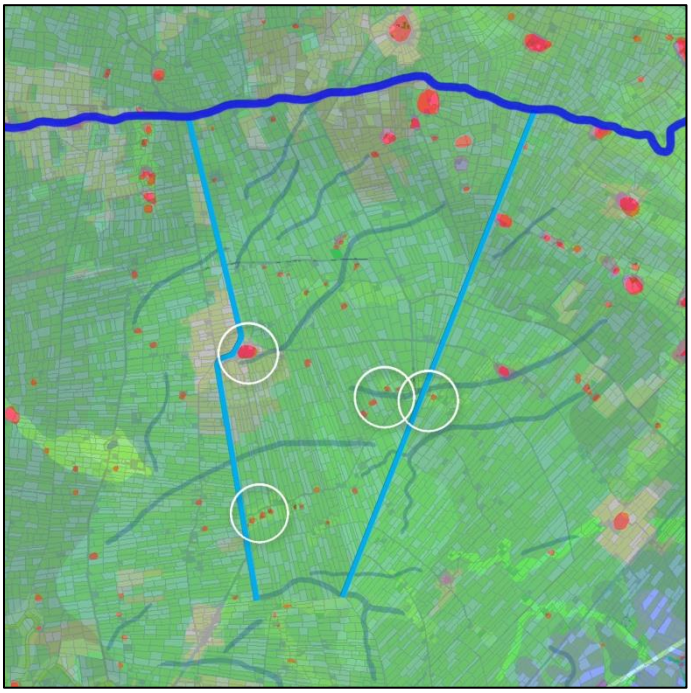

Boterdiep (links) en Kardingermaar (rechts)

(combinatie van de bodemkaart en de kadastrale minuut van 1832)

De vage lijntjes markeren de op de hoogtekaart zichtbare sporen van in- en uitstromend zeewater. Zoals gezegd zouden die geulen wel eens ontstaan kunnen zijn op plekken waar eerder natuurlijke veenstroompjes hebben gelopen.

De witte cirkels geven de plaats aan waar nederzettingen van de 'eerste fase' vermoed kunnen worden.

Het verhaal over Bedum – de oude 'veenkolonie' die ontstaan was aan een natuurlijke waterloop die aanvankelijk het water in noordoostelijke richting had afgevoerd maar door de daling van de bodem geconfronteerd werd met het probleem dat ze haar water niet meer kwijt kon – zou ook wel eens van toepassing kunnen zijn op nederzettingen als Ellerhuizen (Bedumerwolde?), Oost-Bedumerwolde en Emderwolde (Lutjewolde), zeker wanneer deze ook te lijden hadden van binnendringend zeewater.

Aansluitend op de chronologie van Westerseweg 2 kunnen we ons voorstellen dat de woonsteden hier tijdelijk zijn verlaten en dat deze plekken pas in de loop van de 11e eeuw weer bevolkt geraakt zijn. Dan is het denkbaar dat de Ellerhuisters hun water en het bij tijd en wijlen binnendringende zeewater via de scheidsloot met Noordwolde noordwaarts hebben laten lopen en dat deze in Bedum in verbinding is gebracht met het afvoerkanaal

van de Bedumers.[23]

Iets dergelijks geldt ook voor de bewoners van de nederzetting Oost-Bedumerwolde en hun buren, de kolonisten die zich vanuit Westeremden in het veen hadden begeven. Ook hier waren mogelijk al tijdens de eerste fase van de ontginningen nederzettingen tot stand gekomen in de buurt van een natuurlijke waterloop die het overtollige water in oostelijke richting – dat wil zeggen: naar de Fivelbaai – afvoerde. Ook deze nederzettingen zullen pas opnieuw bruikbaar zijn geworden nadat men de woonplekken had verhoogd en een oplossing was gevonden voor het waterprobleem. In dit geval werd een watergang gegraven naar het Dellekanaal: het Kardingermaar.

Anders dan de 'oersloten' die we in het volgende hoofdstuk zullen bespreken en die het water vanuit het veen rechtstreeks op zee loosden, brachten het Boterdiep en het Kardingermaar het water op reeds bestaande kunstmatige watergangen, de Deel en het Dellekanaal.

Het lijkt erop dat het gebied bij Menkeweer (ten noorden van Onderdendam) een soort 'zinkput' is geweest waar water van verschillende kanten bij elkaar kwam en vanwaar het aanvankelijk in noordelijke richting is afgeleid.

Kardingermaar

De benaming van de hier als 'Kardingermaar' aangeduide watergang is enigszins problematisch. Dat is niets bijzonders, want het komt vaak voor dat stukken infrastructuur in de loop van de tijd van naam veranderen. Met 'Kardingermaar' bedoel ik niet de waterloop die tegenwoordig zo heet, maar het van zuidwest naar noordoost lopende deel daarvan, aangevuld met een stuk van het in het verlengde ervan gelegen, nu ten dele verdwenen, kanaal dat Maarvliet heet. Wanneer ik deze waterloop bedoel zal ik de term 'Kardingermaar-Maarvliet' gebruiken.

Eemshavenweg en Kardingermaar-Maarvliet, gezien vanuit het noordoosten

[23] Het water uit het gebied ten zuiden van Bedum kan een tijdlang ook in westelijke richting hebben gestroomd en via de Oude Ae op de Deel zijn geloosd. We zullen in hoofdstuk 2.4 zien hoe dat kan zijn gegaan.

Dit Kardingermaar-Maarvliet was de grens tussen de Friese landschappen Hunsingo en Fivelgo en diende de ontwatering van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland en aanvankelijk wellicht ook het gebied van het verdwenen Oost-Bedumerwolde.
Een deel van die watergang is in het veld nog zichtbaar: het is de brede sloot die aan de noordzijde parallel aan de Eemshavenweg loopt. Het zal niet zo lang meer duren of iedereen die over de Eemshavenweg rijdt denkt dat de weg er het eerst was en dat de parallelsloot een gewone, bij de weg horende bermsloot is. Dan weet niemand meer dat die watergang al zo'n duizend jaar oud is.

Net als het Boterdiep bracht het Kardingermaar-Maarvliet het water uit het Centrale Woldland naar een oudere gegraven waterloop waarlangs het naar zee kon stromen. In het geval van het Boterdiep hebben we het over de Deel (nu Winsumerdiep), in het geval van het Kardingermaar-Maarvliet over het Dellekanaal. De Deel loost westwaarts in de benedenloop van de Hunze, het Dellekanaal oostwaarts in de benedenloop van de Fivel.

Alvorens nader in te gaan op de constructie van het Kardingermaar-Maarvliet wil ik aandacht schenken aan het Dellekanaal, de waterloop waarin het Kardingermaar-Maarvliet in eerste instantie uitmondde.
Ik vermoed dat het Dellekanaal in de 9^{e} of 10^{e} eeuw door de wierdenbewoners is gegraven om het water af te voeren dat via natuurlijke stroompjes uit het ongerepte Centrale Woldland in noordoostelijke richting afstroomde. Die stroompjes zijn er niet meer, maar ik heb er al eerder op gewezen dat de sporen van geulen en prielen in het Centrale Woldland wellicht het gevolg zijn van in- en uitstromend zeewater dat via deze veenstroompjes ver in het binnenland kon doordringen. Als dit inderdaad zo is, kunnen we maar liefst drie loopjes aanwijzen, waarvoor het Dellekanaal een gezamenlijke benedenloop kan zijn geweest. We kijken daarvoor naar het volgende – weer op het AHN gebaseerde – kaartje.

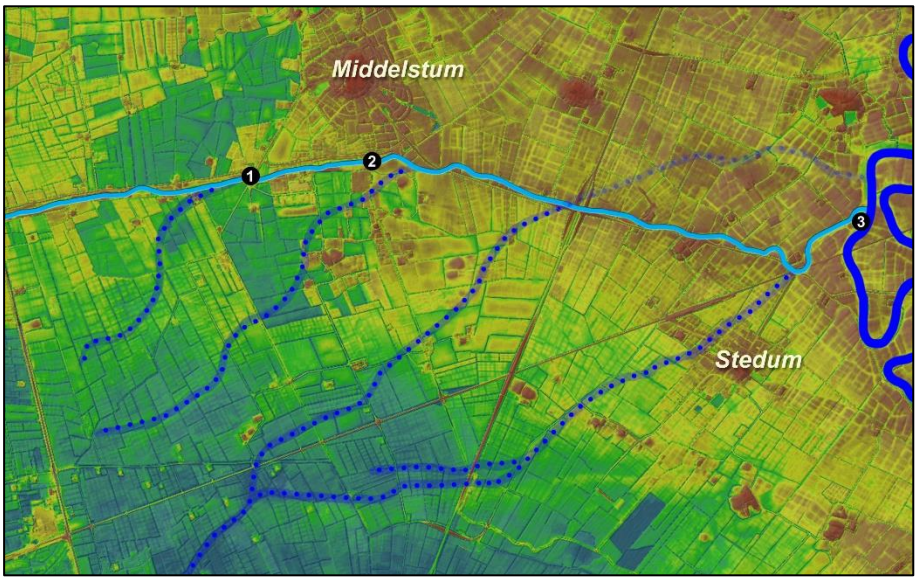

Geulen, Deelstermaar, Dellekanaal en Fivel

1. Fraamklap
2. Westerwijt-werderhorn
3. Oldfort

Met lichtblauw zijn het Deelstermaar en het Dellekanaal aangegeven.

Het stuk Boterdiep tussen Onderdendam (niet op het kaartje) en Fraamklap en het Westerwijtwerdermaar tussen Fraamklap en de Westerwijtwerderhorn noemen we, in overeenstemming met enkele oude teksten, 'Deelstermaar'. Op het kaartje is dit de lichtblauwe lijn ten westen van het cijfer 2). Het ten oosten daarvan gelegen, 250 meter lange stukje Huizingermaar van de Westerwijtwerderhorn tot de Pomp en de watergang vanaf de Pomp naar Oldfort noemen we Dellekanaal. Parallel aan dit kanaal loopt de huidige Delleweg.

De hoogtekaart laat zien dat het Dellekanaal als het ware de as vormt van een langgerekte rug. Dat moet het gevolg zijn van kleiafzetting doordat slibhoudend zeewater vanuit de Fivelbaai ongehinderd via het Dellekanaal ver naar het westen kon binnendringen.

Een lastig probleem bij de interpretatie van de geulsporen op de hoogtekaart is, dat ze zich verliezen onder jongere kleiafzettingen. Toch zijn ook in de hogere zones vage verkleuringen te zien die erop duiden dat daaronder een voormalige watergang verborgen zit.

Het plaatje laat zien dat het Dellekanaal kan zijn gegraven om het water dat door natuurlijke stroompjes uit het Centrale Woldland stroomde, gecontroleerd af te voeren naar de Fivel. Dat moet gebeurd zijn toen de Fivel nog volop functioneerde en het vloedwater nog ver het land kon binnendringen. De loop van de meest westelijke geul, die tussen Jaagpad 5 en Café Tuitman bij Fraamklap in het Deelstermaar komt, doet vermoeden dat het water oorspronkelijk vanaf dat punt in oostelijke richting heeft gelopen.
Het lijkt me echter heel goed denkbaar dat hier al vroeg een verbinding met de Deel ten westen van Onderdendam tot stand is gebracht. Wanneer de Deel toen al bij Winsum in de benedenloop van de Hunze uitkwam, is op die manier een vaarweg tot stand gebracht tussen de benedenloop van de Fivel en die van de Hunze. Dan zou er dus toch zoiets zijn geweest als het 'Karolingische kanaal' van Halbertsma en De Cock!

Toen de tweede fase van de ontginning van het Centrale Woldland van start ging moet het Dellekanaal de meest voor de hand liggende mogelijkheid zijn geweest om het uit het Fivelgoër deel van het Woldland afkomstige water af te voeren. Dat water werd aangevoerd door het Kardingermaar-Maarvliet of althans een deel daarvan.

Over de manier waarop het tracé van het Kardingermaar-Maarvliet kan zijn geconstrueerd, heb ik in de loop van de tijd verschillend gedacht. Het was me opgevallen dat het kanaal op een lijn ligt die, in zuidwestelijke richting doorgetrokken, precies door een punt loopt dat uit landschapshistorisch oogpunt opmerkelijk genoemd mag worden: de plek waar de oudste landweg die vanuit Groningen oostwaarts leidt, de Herebure Zuidwending, de rivier de Hunze kruiste. Deze plek is tevens het westelijke eindpunt van de grens tussen Noorddijk en Middelbert. Inmiddels denk ik dat er een veel eenvoudiger verklaring voor deze rechte lijn is.

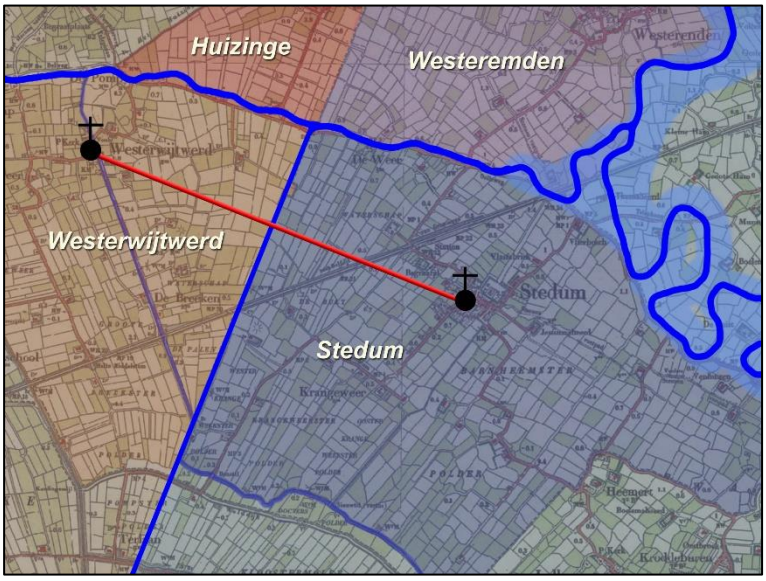

De constructie van het Kardingermaar-Maarvliet

Het tracé van het Kardingermaar-Maarvliet staat haaks op de lijn tussen de kerken van Westerwijtwerd en Stedum en deelt die in twee precies gelijke helften.

Het Maarvliet verspringt op de Delleweg zo'n 20 meter, maar loopt daarna in dezelfde richting door, steeds als grens tussen de beide landschappen.

Het vorige plaatje laat zien hoe men de oriëntatie en tegelijk ook het beginpunt van dit kanaal kan hebben vastgesteld: door een middelloodlijn te zetten op de raailijn die men kan trekken tussen de kerken van Westerwijtwerd en Stedum. Op de plek waar het Kardingermaar-Maarvliet uitkomt in het Dellekanaal grenzen vier kerspelen aan elkaar: Huizinge en Westerwijtwerd (beide behorend tot Hunsingo) in het westen en Westeremden en Stedum (beide Fivelingo) ten oosten van de lijn.

De op deze aangegeven manier geconstrueerde watergang diende waarschijnlijk niet alleen de waterlossing, hij vormde ook de vaarweg van Westeremden naar de 'veenkolonie' van dat wierdedorp, (Wester)Emderwolde of Lutjewolde. De landweg vanuit Westeremden naar het Wold liep via de Bredeweg, Weersterweg en Crangeweersterweg ('Fivelgoërweg'[24]) en kruiste het Westerwijtwerdermaar door middel van de Douwtil.

Heel lang kan het Dellekanaal niet hebben gefunctioneerd, al is er reden om aan te nemen dat het dichtslibben van de Fivelboezem pas in de loop van de 11e eeuw zodanige vormen heeft aangenomen, dat de waterafvoer uit het binnenland werd gehinderd. Het verstopt raken van het Dellekanaal – dat vanwege zijn verder landinwaarts gelegen ligging en geringere debiet zelfs al eerder zal zijn dichtgeslibd dan de Fivel zelf – heeft vérstrekkende gevolgen gehad voor de waterhuishouding in centraal Groningen, de ontwikkeling van het landschap en de bestuurlijke infrastructuur.

We zullen die thema's in *Landschap lezen* 3 onder de loep nemen. We zullen nu aandacht schenken aan enkele verschijnselen die we zowel in het westen als in het oosten van het Centrale Woldland en het daaraan grenzende wierdenland aantreffen en die doen vermoeden dat zich daar dezelfde processen hebben afgespeeld.

[24] Deze weg (de *Fijuwelinghe wech*) wordt vermeld in GrA 619-89 reg.nr. 112 (1456).

2 Van kussen tot diep bord.
De transformatie van het Centrale Woldland I

2.1 Delf en Deel
2.2 Woldland, Boterdiep en Kardingermaar
2.3 'Oersloten'
2.4 Oude Ae en Westerwijtwerdermaar

Bestudering van de kavellijnen in Ubbega maakt duidelijk dat er enkele sloten zijn die ter weerszijden van de Wolddijk in één rechte lijn doorlopen. Ze zijn hier met vage rode lijnen aangegeven. Hieruit blijkt dat de Wolddijk jonger moet zijn dan die sloten. Trouwens: de kerspelgrens tussen de Ubbegaër nederzettingen en die van het Woldland ligt ten westen van de Wolddijk. Daaruit valt op te maken dat de kerspelindeling ouder is dan de Wolddijk.

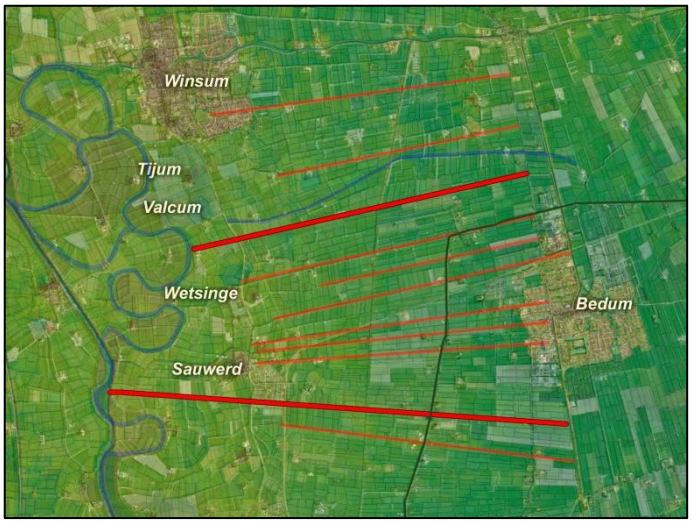

Doorlopende lijnen vanuit Ubbega naar het Woldland

De dikke rode lijnen zijn 'oersloten'.
De omstreeks 1200 aangelegde Wolddijk is aangegeven met een donkergroene lijn; de vage blauwe lijn geeft het tracé van een oude waterloop aan.

Van de genoemde sloten zijn er twee die ook ten westen van de wierdenrij van Ubbega doorlopen. Ze hebben blijkbaar ooit in de Hunzebedding uitgemond. Daardoor zijn het kandidaten voor de oudste afwatering van wat later de hooilanden van Ubbega waren. Aan de oostzijde lopen ze door tot aan de grens tussen verschillende verkavelingspatronen. Dat zou kunnen wijzen op een hoge ouderdom en een belangrijke functie van deze lijnen.

De eerste is een lijn ten zuiden van Sauwerd (Arwerdertocht of Zuider Sauwerdertocht, onder Sauwerd eenvoudig 'De Tocht' geheten), de andere is die van het Wetsingermaar-Haandijkstertocht, aan het westeinde waarvan in 1410 de Wetsingerzijl is gelegd.

Het is vast niet toevallig dat deze sloten tegelijk kerspelgrenzen zijn.

Op het vorige kaartje is behalve de Wolddijk ook een oude waterloop ingetekend. Het tracé van deze watergang wijkt zo sterk af van het alom aanwezige rationele patroon, dat dit een overblijfsel uit een vroegere periode moet zijn. Het kaartje laat verder zien dat het noordwestelijke deel van de Wolddijk op een van de doorlopende kavellijnen is gelegd. Opmerkelijk is dat die lijn, verder naar het oosten doorgetrokken, op Rodeschool loopt (niet op het plaatje).

Deze lijnen vertellen ons iets over de manier waarop dit gebied is ontgonnen. Wanneer je van een hoger gelegen punt ontginningssloten graaft naar een lager gelegen streek toe, loopt het water naar de plaats waar je aan het werk bent. Dat is niet handig. Men zou om die reden kunnen denken dat – in het geval van het land tussen Ubbega en Wolddijk – eerst een lang afwateringskanaal is gegraven (de Oude Ae) en dat men daarna aan het ontginnen is gegaan.

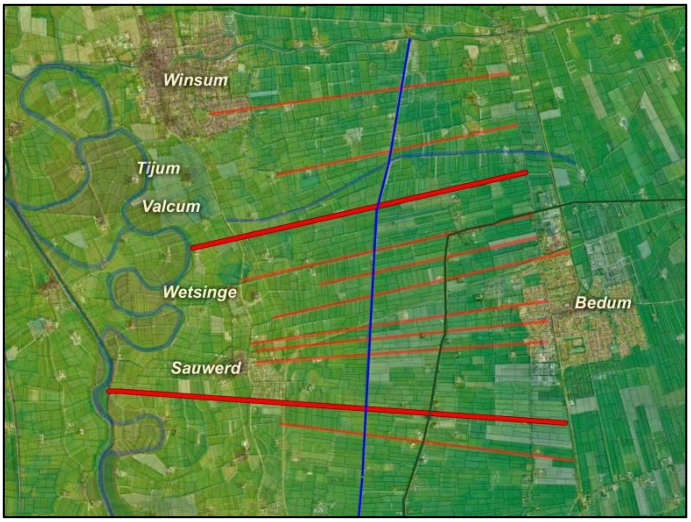

Doorlopende lijnen met Oude Ae

De manier waarop de Oude Ae door de verkaveling snijdt maakt echter duidelijk dat die watergang *jonger* moet zijn dan de verkaveling. Het is dus niet zo dat eerst de Oude Ae is gegraven en daarna de opstrekkende verkaveling tot stand is gekomen. Het lijkt er veel meer op dat de bewoners van de wierden van Ubbega vanaf de oostelijke oever van de Hunze enkele sloten tot in het veen ten oosten van de oeverwal hebben gegraven toen het niveau daar nog gelijk of zelfs nog hoger lag dan in hun eigen woongebied. Het water dat uit het daar gelegen veen los kwam, kon dus gewoon in westelijke richting naar de rivier lopen en veroorzaakte geen overlast bij het ontginningswerk.

We hebben echter gezien hoe snel een veenbodem inzakt wanneer deze ontwaterd wordt. Het is heel goed mogelijk dat de bedoelde sloten al na een paar decennia ophielden te functioneren: door de daling van de veenbodem liep het water niet meer naar het westen zoals de bedoeling was. De stroomrichting was omgekeerd: het water liep nu naar het oosten en vormde daar, tussen de oeverwal en het nog niet ontwaterde veenkussen, een drassige zone waarmee niets aan te vangen was.

Om een eind te maken aan deze overlast en verdere ontginning van het Woldland mogelijk te maken, was het nodig een afwateringskanaal te graven. Dat is de Oude Ae. Deze bracht het water uit de laagte tussen de oeverwal en het onontgonnen veen naar het noorden, waar het in de Deel uitstroomde. Over het tracé van de Oude Ae en wat we daaruit kunnen opmaken kom ik in het volgende hoofdstuk te spreken. Ook de Deel zal later besproken worden. We zullen nu eerst de sloten bekijken die mogelijk als aanzetten tot de ontginning van het Woldland hebben gediend en die ik gemakshalve 'oersloten' noem.

Arwerdertocht-Zuider Sauwertocht of 'de Tocht'

Op het onderstaande plaatje zien we dat een sloot precies door het hart van de Poel in de Wolddijk gaat. Die sloot ligt op de lijn van de Zuider Sauwerdertocht-Arwerdertocht.

De Poel in de Wolddijk (Google Earth)

De halfronde bocht in de Wolddijk ten zuidwesten van Bedum herinnert aan een dijkdoorbraak. De sporen daarvan zijn ook op de hoogtekaart herkenbaar.

Verondersteld wordt dat we hier te maken hebben met een van de gevolgen van de stormvloed die op 4 februari 1249 de Ommelanden teisterde en waarover abt Menko van Wittewierum ons inlicht. Hij schrijft: *Et tunc agger occidentalium, qui dicitur novus, fuit interruptus* ('en toen brak de dijk van de westerlingen, die "nieuwe dijk" werd genoemd').[25] Er was toen echter geen sprake van een totale inundatie: er waren in de Wolden nog hoge plekken die niet door zout water werden overspoeld en waar de tarwe niet bedorven raakte. Waar die hoge plekken zich bevonden meldt de kroniek helaas niet. Het zou kunnen zijn dat er in het Centrale Woldland nog plekken waren waar genoeg veen lag om tarwe te kunnen verbouwen, maar het is ook mogelijk dat de kroniekschrijver een streek in Duurswold op het oog had.

[25] H.P.H. Jansen en A. Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 376-377. Gottschalk denkt hierbij aan de Wolddijk (M.K. Elisabeth Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland* I. De periode vóór 1400 (Assen 1971) 186); Wilfried Ehbrecht acht alleen de Zandtster dijk mogelijk (W.Ehbrecht, *Landesherrschaft und klosterwesen im Ostfriesischen Fivelgo (970-1290)* (Münster 1974) 120 en noot 24).

Overigens wijst ook het woord *Rhoggenamunekan* (het 'Roggenvoorwerk', Boersterweg 65) dat in een tekst van 1301 wordt genoemd[26] en waarvan ik in *Landschap lezen* 1 al melding heb gemaakt, erop dat er ook rond 1300 in het Centrale Woldland nog stukken veen waren, waar graan kon worden geteeld. Maar ook hier moeten we een slag om de arm houden: het kan ook zijn dat de naam herinnert aan een periode die in 1300 al tot het (verre?) verleden hoorde.

De Wolddijk bij de Poel

In een gebied met zoveel rechte lijnen is een bocht als deze een hele bijzonderheid!

De Wolddijk bij de Poel

We kijken in zuidelijke richting.

De Poel op de AHN-hoogtekaart

Door het binnenstromende zeewater is een opvallende laagte uitgespoeld.
De Wolddijk is op de meest eenvoudige manier hersteld. Er is geen poging gedaan om het oude tracé van de dijk aan te houden; men heeft een nieuwe, hoefijzervormige dijk gelegd op de steile rand langs het uitgespoelde gat.

[26] OGD I 210 (RF 1301.3).

De Poel in de Wolddijk

We kijken naar het oosten.
In het veld is het hoogteverschil nauwelijks zichtbaar. Maar net als de hoogtekaart laat ook de bodemkaart sporen van de dijkdoorbraak zien.

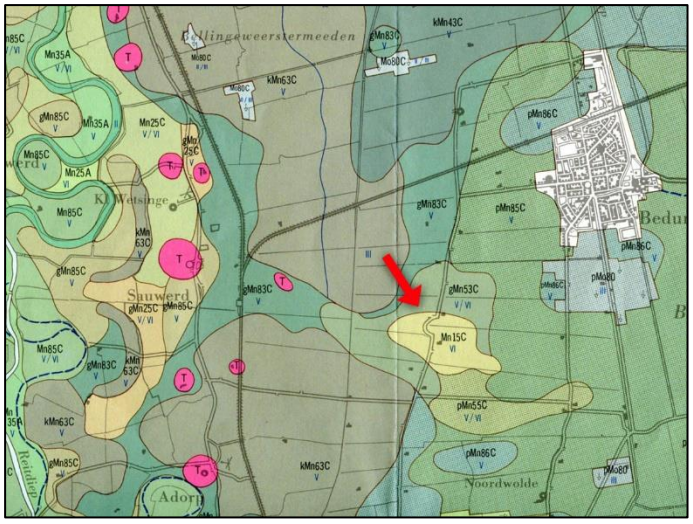

Inbraaksporen bij de Poel op de bodemkaart

Ook op de bodemkaart is de 'afdruk' van de dijkdoorbraak zichtbaar.

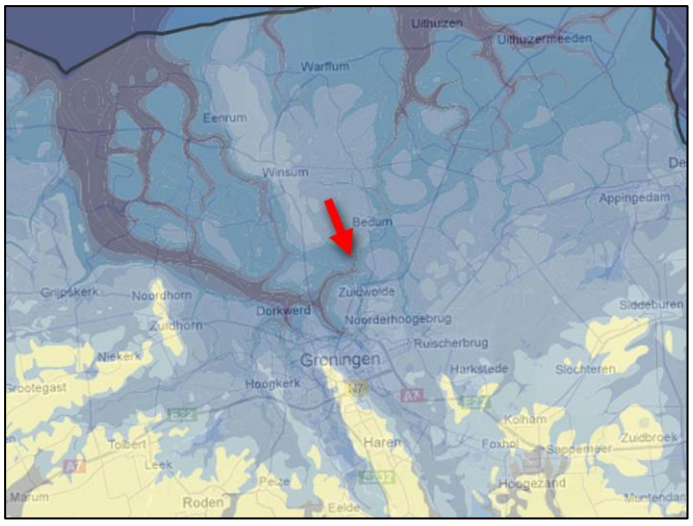

De Poel en het pleistoceen

Het pijltje wijst naar de plek waar de Wolddijk halverwege de 13e eeuw is doorgebroken. Op dezelfde plek blijkt in de pleistocene ondergrond ook een laagte te zitten.

Of de aanwezigheid van een laagte in de pleistocene ondergrond ertoe heeft bijgedragen dat de Wolddijk op deze plek is doorgebroken is niet duidelijk. De kruising met een 'oersloot' zal de stevigheid van de Wolddijk echter zeker geen goed hebben gedaan. Bovendien is alleen al het feit dat het zeewater via de 'oersloot' het land kon binnendringen, voldoende geweest om juist op deze plek de druk op de dijk te verhogen.

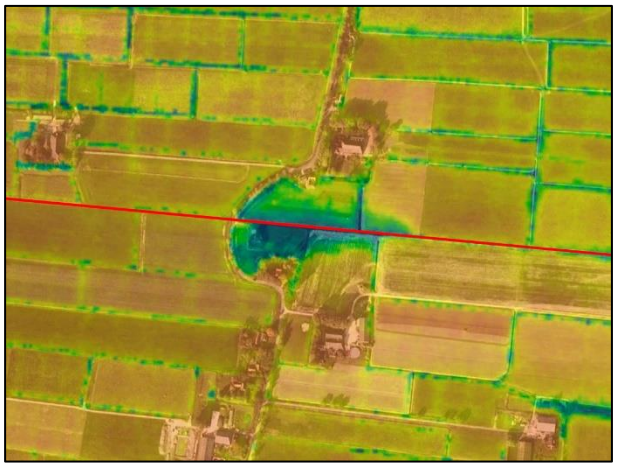

De Arwerdertocht en de Poel in de Wolddijk

De rode lijn geeft de loop aan van de ‘oertocht’, waarop nu de Arwerdertocht en Sauwerderzuidertocht liggen. De tocht loopt door het hart van de Poel.

De Arwerdertocht bij de Poel

We kijken in de richting van het Boterdiep.

De Arwerdertocht ten westen van de Poel

Een eindje verderop, niet te zien op de foto, is de tocht over een afstand van 85 meter verdwenen.

In zijn volle lengte is deze ‘oersloot’ 6400 meter lang. Hij vormt de kerspelgrens tussen Sauwerd in het noorden en Adorp in het zuiden. Tussen de Oude Ae en het Boterdiep ligt de grens tussen Bedum (noord) en Noordwolde (zuid) op deze lijn.

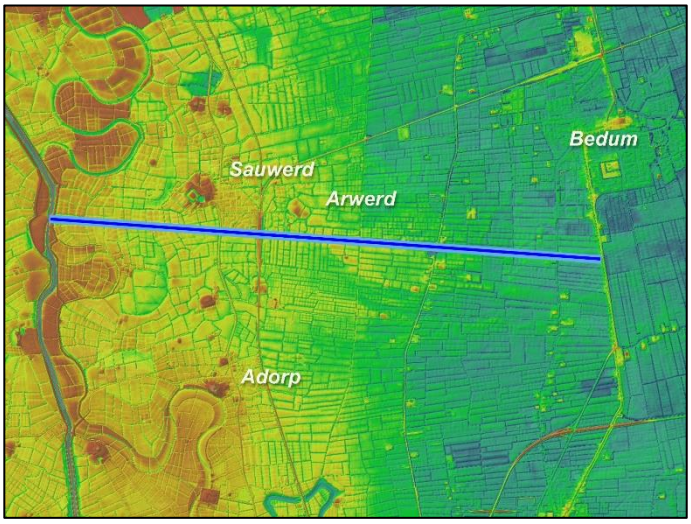

Zuider Sauwerdertocht-Arwerdertocht op de AHN hoogtekaart

De hoogtekaart laat ten zuiden van de tocht een brede geul zien. Op een volgend plaatje zien we dat de vorm van deze geul correspondeert met verschillen in grondsoorten.

Overigens zijn de hoogteverschillen niet echt groot: meestal gaat het om niet meer dan enkele tientallen centimeters.
Wanneer we verder inzoomen op de hoogtekaart blijkt er een compleet netwerk van kleine kronkelende kreekjes te zijn.

Opmerkelijk is dat de Oude Ae ten noorden van Arwerd een scherpe grenslijn vormt tussen hoger (links) en lager land (rechts). Het hoogteverschil bedraagt ongeveer 30 cm. Ten zuiden van Arwerd is dat niet het geval. Daar doet het patroon denken aan een brede inbraak. Overstromingen hebben hier aan weerszijden van de Oude Ae en zelfs tot voorbij de Wolddijk (op het plaatje slechts vaag te zien) sediment gedeponeerd. Ze hebben zowaar oeverwallen doen ontstaan.

Dit alles duidt er – niet zo verrassend – op dat zich zware overstromingen hebben voorgedaan in de periode tussen het graven van de Oude Ae en de aanleg van de Wolddijk.

Ten noorden van Arwerd lijkt de Oude Ae als barrière voor het slibhoudende water te hebben gefunctioneerd. Blijkbaar is het binnengekomen water – compleet met slib – door de Oude Ae effectief noordwaarts afgevoerd, zodat het ten oosten daarvan gelegen land niet met nieuwe laagjes sediment bedekt kon worden.

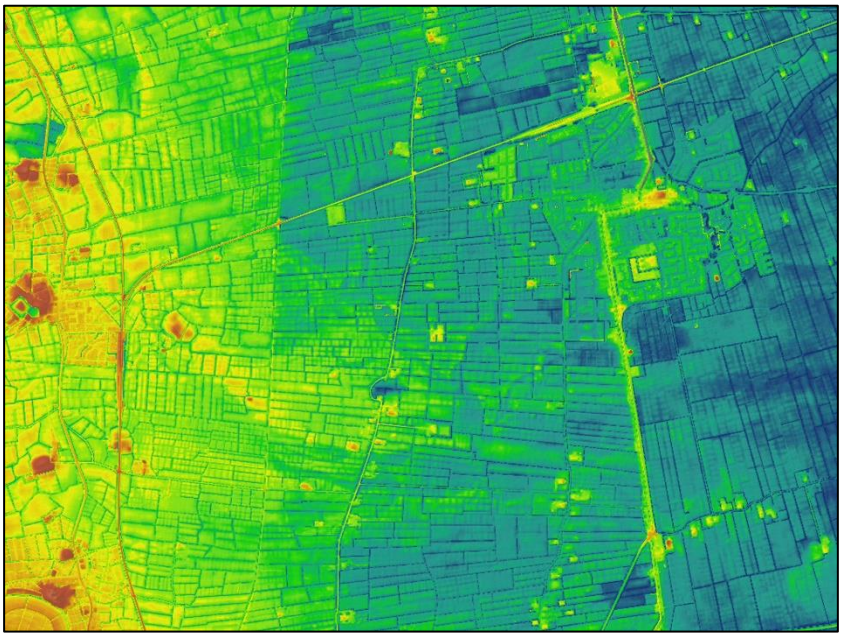

Inbraakgeul en prielen tussen Sauwerd en Bedum

De zojuist gesignaleerde verschijnselen nog eens nader bekeken. Langs de kreekjes hebben zich oeverwallen gevormd, de Oude Ae vormt een scherpe scheiding tussen hoger opgeslibd land aan de westkant en een gebied waar minder opslibbing heeft plaatsgevonden aan de oostzijde.

Ook dit is weer een teken dat na het graven van de Oude Ae nog vele overstromingen hebben plaatsgevonden. Men heeft de watergang steeds opnieuw moeten uitdiepen.

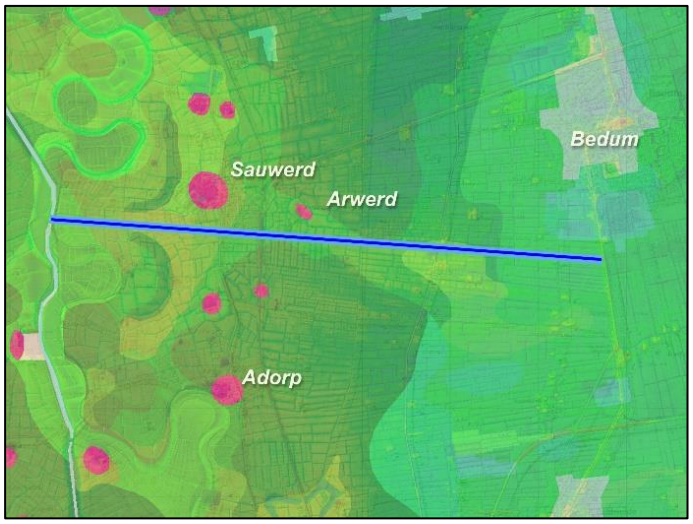

Zuider Sauwerdertocht – Arwerdertocht op de bodemkaart

De rode vlekken zijn wierden en podia.

Het plaatje laat een 'afdruk' zien van overstromingen waarbij zeewater tot in het Woldgebied doordrong.

Het westelijke uiteinde van 'de Tocht' (Zuider Sauwerdertocht – Arwerdertocht), gezien vanaf de Reitdiepsdijk

Dit is het oudste deel van de sloot, waarschijnlijk gegraven toen de bewoners van de wierdenrij van Ubbega begonnen met het ontwateren van het ten oosten van hun woonsteden liggende veengebied. Hier mondde het daaruit afkomstige water in de benedenloop van de Hunze uit. Onlangs is het binnendijkse land opnieuw ingericht, waarna de waterstand doelbewust hoog wordt gehouden.

'De Tocht' bij Sauwerd

We staan op de Provincialeweg en kijken in westelijke richting. De Tocht ligt hier op de hoogte van de oostelijke oeverwal langs de benedenloop van de gecombineerde bedding van Hunze en Drentsche Aa.

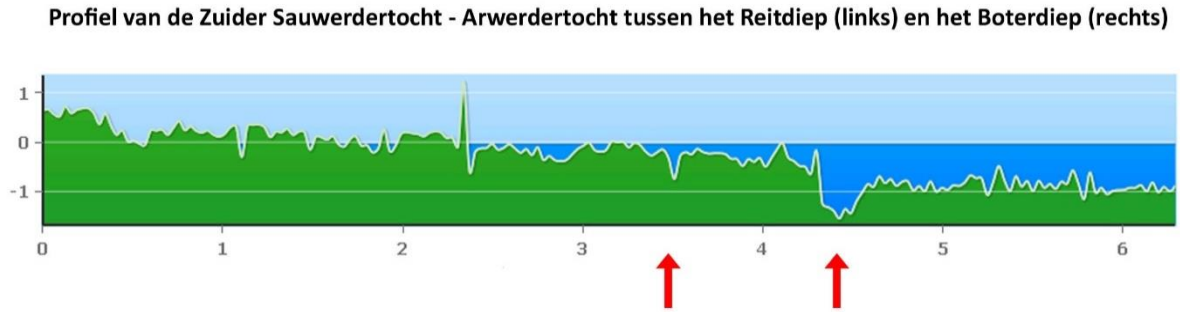

Het profiel van deze 'oersloot' laat zien dat het land naar het oosten daalt. Het linker pijltje geeft de plaats aan van de Oude Ae, het rechter pijltje die van De Poel.
De made- of hooilanden tussen de oeverwal en de Wolddijk (met de Poel) liggen aanzienlijk hoger dan het Centrale Woldland (rechts van De Poel).

Ik zal niet van alle te bespreken 'oersloten' profielen laten zien. Maar het is overal hetzelfde: als sloten als deze ooit hebben gediend voor de lozing van het water achter de oeverwal of kwelderrug, dan kan dat alleen het geval zijn geweest zolang daar nog veen heeft gelegen. Zodra de bodem daar ging dalen raakte het water opgesloten en moest een alternatief worden bedacht. In het gebied ten oosten van Ubbega was dat de Oude Ae. We zullen aanstonds zien dat aan de oostzijde van het Centrale Woldland dezelfde functie werd vervuld door het Westerwijtwerdermaar.

We zagen eerder – bij het plaatje van de paal in het Holme Fenn – hoe snel een veenbodem kan dalen. Het is daarom goed denkbaar dat de sloot slechts enkele decennia het doel gediend heeft dat de landgebruikers voor ogen hadden gehad: rechtstreekse lozing op de benedenloop van de Hunze. Spoedig reeds zullen ze hebben moeten constateren dat het water in de Sauwerder- en Wetsingermeden niet naar het westen wilde afstromen. Om die reden moest een andere uitweg worden gemaakt: de reeds genoemde Oude Ae.

Het oostelijke uiteinde van de Arwerdertocht vanaf de oostkant van het Boterdiep

Op de voorgrond het Boterdiep.
Aan de horizon, een kleine 2 km verderop, een beetje rechts van het midden, zien we boerderij Wolddijk 52, die even ten noorden van de Poel staat.
Dit is het oostelijke uiteinde van een watergang waarvan de westelijke aanzet mogelijk reeds in de 10^{e} eeuw of nog vroeger is gegraven.
Pas na de afleiding van het water via de Oude Ae kon men de 'oersloot' in oostelijke richting doortrekken, totdat men uitkwam bij het Boterdiep, dat toen natuurlijk nog niet zo heette. Zoals we al zagen is deze watergang geconstrueerd als een loodlijn op de raailijn tussen Sauwerd en Bedum. Hij vormt tevens de grens tussen verschillende verkavelingspatronen. Ten westen ervan is de oriëntatie west-oost, ten oosten noord-zuid.
Waarschijnlijk kon het oostelijke deel van deze watergang pas gegraven worden, nadat de afvoer van het water via de Oude Ae was verzekerd.

In het vorige hoofdstuk heb ik er in een noot op gewezen dat het water uit het zuidelijke deel van het Boterdiep (tussen Plattenburg en Bedum) een tijdlang in westelijke richting heeft kunnen afstromen. Anders gezegd: er kan een verbinding zijn geweest tussen dit stuk van het Boterdiep en de Arwerdertocht.

Wetsingermaar-Haandijkstertocht

De tweede 'oersloot' die ik op het kaartje van de 'doorlopende lijnen' heb aangegeven is 4700 meter lang en bestaat nog vrijwel helemaal, ook al is hij opgedeeld in verschillende stukken. Het gedeelte ten westen van de Oude Ae heet Wetsingermaar. Ten oosten van de Oude Ae zijn van de doorlopende watergang alleen wat smalle slootjes overgebleven, die door het Noorderzijlvest als secundaire watergangen worden aangeduid.

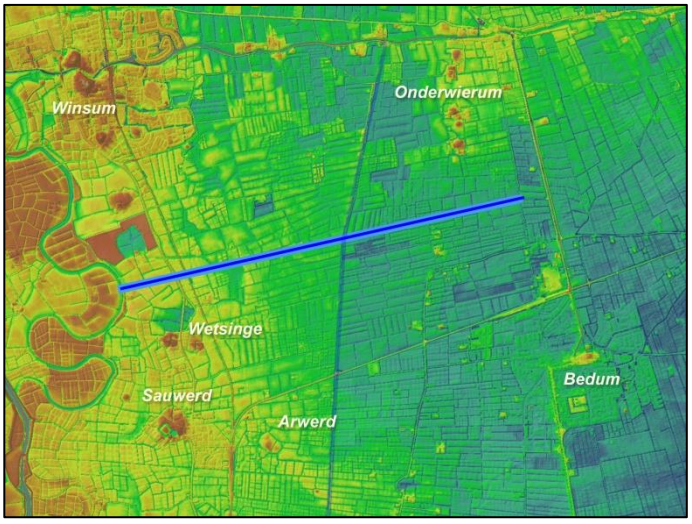

Wetsingermaar-Haandijkstertocht op de hoogtekaart

Dat de Oude Ae een knik maakt op de Haandijkstertocht is uiteraard niet toevallig. Waarschijnlijk is het noordelijke deel van de Oude Ae ouder dan het zuidelijke. Het is georiënteerd naar het noordoosten, hetgeen vreemd is wanneer het de bedoeling is geweest om het water via Winsum naar de monding van de Hunze te laten lopen. Maar waarschijnlijk was dat ook niet de bedoeling. Ik denk dat het oostwaarts en vervolgens naar het noorden moest stromen. Ik kom daarover nog te spreken.

Het zuidelijke deel van de Oude Ae lijkt dan doelbewust in de richting van de knik te zijn gegraven om daar aansluiting te krijgen op het reeds bestaande naar het noordoosten lopende stuk.

Wetsingermaar gezien naar het westen

We kijken in de richting van het Reitdiep. Als we ons omdraaien zien we de Haandijkstertocht.

Haandijkstertocht

We kijken vanaf het fietspad langs de Oude Ae naar het oosten, richting Boterdiep.

Oosteinde van de Haandijkster Zuidertocht/Wetsingermaar

We staan op de Lageweg (b) en kijken naar het westen.

Tegenwoordig heeft dit deel van de tocht alleen een locale functie. Aan de oostkant van de weg, in de smalle strook tussen de Lageweg (b)/Stadsweg en het Boterdiep, ligt tegenwoordig de Moeshornertocht, aan het einde waarvan het gemaal Haandijk staat, dat water op het Boterdiep uitslaat.

Moeshornermaar met gemaal Haandijk

Dit tussen de Lageweg (b) en het Boterdiep gelegen stukje maakt geen deel uit van de 'oersloot'!
De molen is onlangs weggehaald.

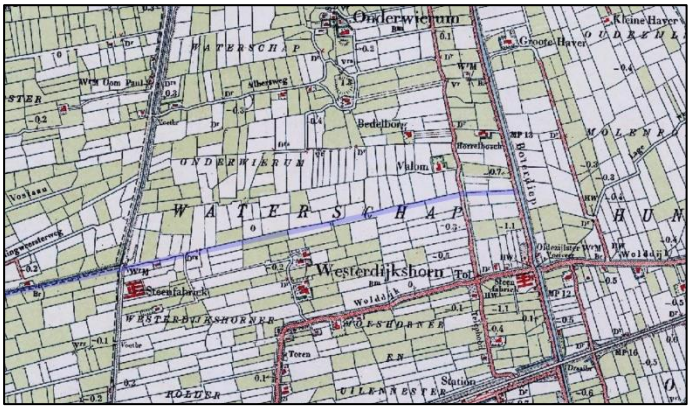

Zuider Haandijkstertocht en Moeshornermaar op de 'chromo-topographische kaart'

Het bovenstaande plaatje leert ons drie dingen:

1. Het Wetsingermaar en de Zuiderhaandijkstertocht hebben oorspronkelijk één geheel gevormd.
2. Het stukje dat tegenwoordig Moeshornermaar heet hoort er niet bij. De strook tussen Stadsweg/Lageweg (b) en Boterdiep heeft een eigen verkaveling en dito verleden.
3. De tocht heeft zijn functie al lang geleden verloren: op deze kaart is te zien dat er een stuk van de sloot ontbreekt, iets wat we ook bij een aantal andere 'oersloten' zien.

Beijumerzuidwending

De 4500 meter lange Beijumerzuidwending is de dijk die de grens vormde tussen de kerspelen Beijum (Hunsingo) en Noorddijk (Gorecht). De twee sloten die aan weerszijden langs deze grensdijk liepen kunnen we ook als 'oersloten' beschouwen: ook zij voerden water vanuit het Woldland rechtstreeks af op de bedding van de Hunze.

Een zuidwending of zijdwende is een eenvoudige waterscheiding tussen twee polders (ontginningsblokken), bestaande uit twee parallelsloten met een dijkje ertussen. Het dijkje is opgeworpen met de uit de sloten opgegraven specie. De sloten aan beide zijden horen tot verschillende waterhuishoudingen.

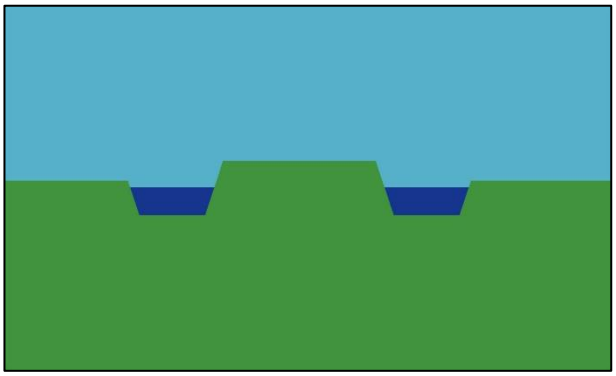

Schematische doorsnede van een zuidwending

Doordat de zuidwendingen wat hoger lagen dan het land – en dus langer droog waren – werden ze als landweg gebruikt.

Het element 'zuid' in het woord 'zuidwending' doet vreemd aan. Het is een zogenaamde 'volksetymologische' verandering van het oorspronkelijke woord, die het gevolg is van de omstandigheid dat de mensen de betekenis ervan niet meer kenden. Het gaat om een 'zij-kering'. Het Oudfriese woord *sidewendene* komt van het zelfstandig naamwoord *side* ('zijde') en het werkwoord *wenda* ('keren', 'tegenhouden'). In principe is het dus een kering terzijde van een polder of ontginningsblok. De zijdwending moest voorkomen dat bij een dijkdoorbraak water van het ene blok doordrong in het naastgelegen blok.

In Oost-Friesland verklaart men het element 'side' tegenwoordig door te wijzen op het adjectief *sīde* ('niedrig'), maar dat lijkt me niet juist.[27] Zuidwendingen liggen niet allemaal in laagland, althans niet toen ze werden aangelegd. Dat we ze nu (vrijwel?) allemaal in laagland aantreffen komt door de daling van de bodem door ontwatering en oxidatie.

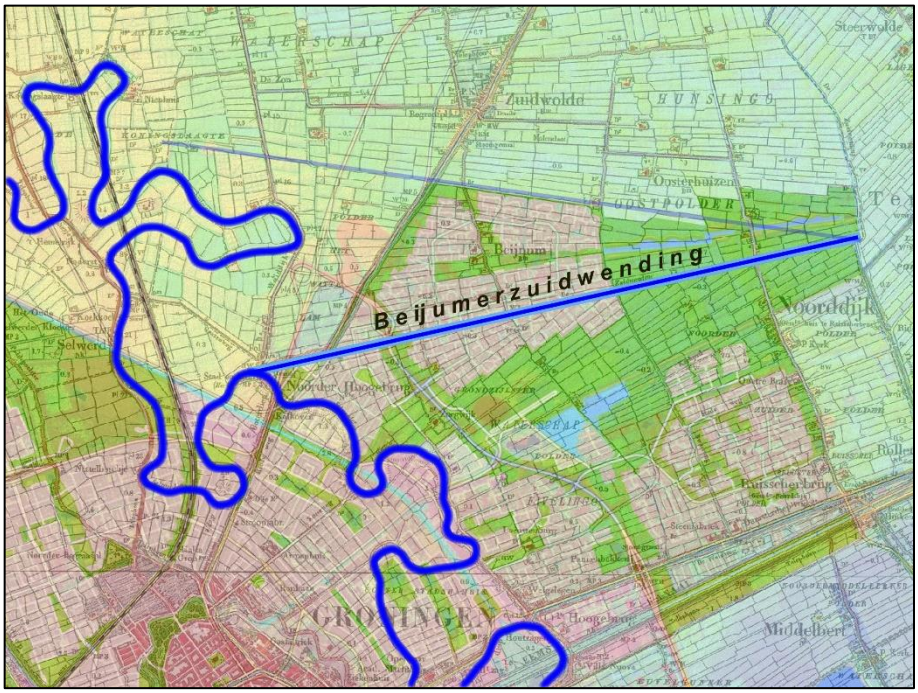

Beijumerzuidwending

Met een vage blauwe lijn is ook de grenssloot tussen Beijum en Zuidwolde aangegeven.

27 Arend Remmers, Mittelalterliche Flurnamen (online bibliotheek van de Ostfriesische Landschaft te Aurich (http://www.ostfriesischelandschaft.de).

Ook de Beijumerzuidwending is nog grotendeels zichtbaar en open, zij het dat er hier en daar niet meer dan een greppeltje is overgebleven.

Groningerweg in Noorderhoogebrug

In Noorderhoogebrug staan de huizen aan de Groningerweg langs het voormalige tracé van het Boterdiep, waarin het westelijke deel van de Beijumerzuidwending is opgenomen.

Groningerweg te Noorderhoogebrug

Het slootje langs de zuidzijde van de weg zou je een overblijfsel van de Beijumerzuidwending kunnen noemen.

Links: Beijumerweg en Groningerweg, rechts: Greinerstraat en Beijumerweg

Beijumerzuidwending bij de Sibrandaheerd

Brug over de Beijumerzuidwending bij de Godekenheerd

Beijumerzuidwending ten oosten van de Noorddijkerweg

'Zuidwoldertocht'

Ofschoon hij nooit rechstreeks in de Hunze heeft uitgemond, wil ik in dit verband ook melding maken van de sloot die eens de grens heeft gevormd tussen de kerspels Beijum en Zuidwolde.

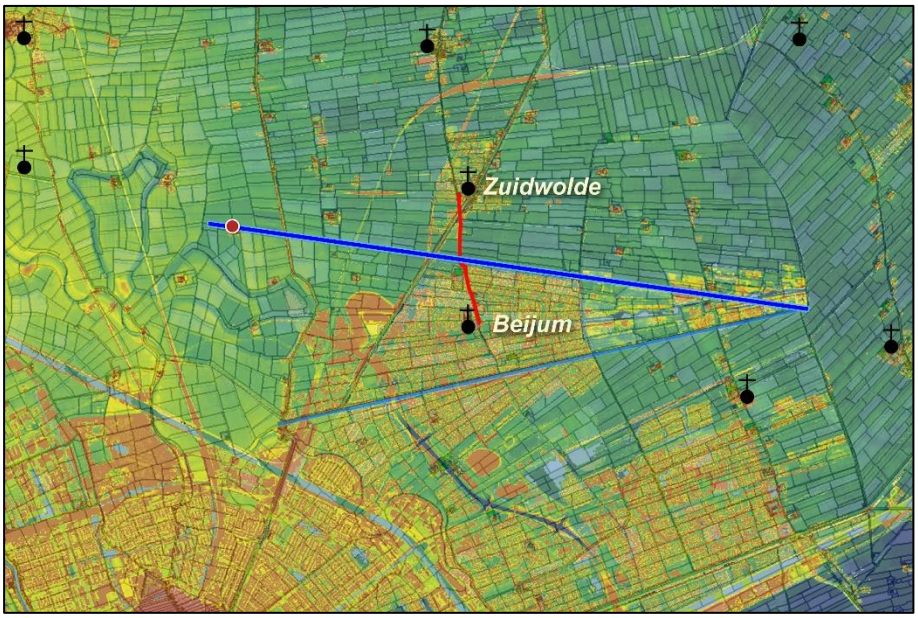

De grenssloot tussen Zuidwolde en Beijum

De locatie van het Soephuis is aangegeven met een stip.

De noordgrens van het kerspel Beijum loopt langs een sloot die vanaf het Hondegat, zoals het 'drielandenpunt' van Hunsingo, Fivelgo en Gorecht op sommige kaarten wordt aangeduid, lijkt te zijn geraaid op een podium in de Koningslaagte waar later de kloosterboerderij 'het Soephuis' stond.[28] Het gaat daar om een zogenaamde 'huiswierde' die niet archeologisch is onderzocht, maar van dezelfde soort lijkt te zijn als die onder boerderij Westerseweg 2 ('Martinizicht'), waar in de jaren 2003 en 2004 archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden.

Toen we in het eerste deel 'de constructie van Noorddijk' bespraken, heb ik de mogelijkheid geopperd, dat het met de lijn tussen de noordoosthoek van Noorddijk en het genoemde podium wel eens anders zou kunnen zitten dan in de vorige alinea gemeld. Ik bedoel: het zou wel eens kunnen zijn dat de bewuste lijn niet op het podium is geraaid, maar dat de noordoosthoek van Noorddijk is vastgesteld door het trekken van een lijn vanaf het podium in de Koningslaagte in zuidoostelijke richting, en wel zo, dat de getrokken lijn precies de landweg tussen de kerken van Beijum en Zuidwolde middendoor deelt.

De sloot laat zich in het landschap nog voor een groot deel onderscheiden. Het westelijke stuk, vanaf de Zoepenhuistertocht (deze voert het water vanaf de oostelijke lus van de Hunze in de Koningslaagte noordwaarts af) tot aan de boerderij Oosterhuizen en de Oosterhuizersloot, is er nog gewoon. Niet alle delen van deze watergang hebben een eigen naam. Het deel tussen de Zoepenhuistertocht en de Wolddijk is naamloos, net zoals het stuk

[28] Wolddijk 97, GPS 53.258584,6.561754.

tussen de Wolddijk en de Provincialeweg ten zuiden van Zuidwolde. Over een afstand van 80 meter is de lijn weg: hier liggen de Provincialeweg, Boterdiep-Westzijde en het Boterdiep.

Tussen de oostzijde van het Boterdiep en de Beijumerweg heet de watergang Zorgwijksloot, tussen de Beijumerweg en Oosterhuizen vormt hij de noordgrens van de wijk Beijum en heet Gaalkesloot. Verder in de richting van het 'drielandenpunt' is de lijn weer weg. Reeds op de oude kadasterkaart van 1832 is geen lijn meer te zien die ermee samenhangt. Wel volgt de percelering de oriëntatie van de grenslijn. Dat betekent dat hij er wel is geweest.

Zoals gezegd komt de sloot aan de westzijde niet in de Hunzebedding uit, maar in de Zoepenhuistertocht. Ik neem aan dat die oud is en dat hij oorspronkelijk water niet noord- maar zuidwaarts heeft afgevoerd, naar de oostelijke kronkel van de Hunze in de Koningslaagte. Toen deze kronkels in de 13e eeuw zijn afgesneden,[29] is de Zoepenhuistertocht aangesloten op de Oude Ae, die vanuit de westelijke lus van de Hunze noordwaarts loopt.

Het Suephues vanaf de Wolddijk

De sloot op de voorgrond maakt deel uit van de grensscheiding tussen Beijum (links) en Zuidwolde (rechts). De boerderij op de foto, Wolddijk 97, was eigendom van het klooster Selwerd en wordt in enkele akten in het kloosterarchief *'Suephues'* genoemd. De naam zal ongetwijfeld te maken hebben met de productie van karnemelk of wrongel.

Op de volgende foto is beter te zien dat ook het Soephuis op een 'podium' staat.

Het *Zoepmhuis* van dichterbij.

De grenssloot tussen Beijum en Zuidwolde loopt schuin door het beeld.

Het Soephuis staat aan de Beijumer kant van de sloot. De hoogte van het podium is c. 60 cm +NAP. Daarmee verheft het zich c. 1-1,5 meter boven het omringende maaiveld.

[29] Daarover meer in *Landschap lezen* 6, hoofdstuk 6.2 'Kanalisaties'.

De hoogte daarvan is overigens niet natuurlijk: de percelen rondom het Soephuis zijn ‘afgeticheld’. De ‘natuurlijke’ hoogte van het omringende land ligt op c. 0 meter NAP.
Ook het terrein achter (ten westen) van de boerderij is afgegraven. Uit de kaart die Hinricus Teijsinga in 1734 van het voormalige grondbezit van het klooster Selwerd maakte, blijkt dat achter het Soephuis nóg een wierde heeft gelegen. Op zijn tekening is deze aangegeven als de ‘*hoge wierd*’.

Boerderijen van het klooster Selwerd[30]

Links Wilkershuis (A), rechtsboven (91) het Moordhuis (*Moordheem* op de kaart), daaronder boerderij Westerseweg 2 (O), middenonder aan de bedding van de Hunze (C; boven het nummer 39) het niet meer als boerenbedrijf gebruikte pand Wolddijk 99, in perceel 23 het *Zoepmhuis*.
Links daarvan zien we in perceel 22 een vakje waarin *‘hoge wierd*’ geschreven staat.

[30] Het plaatje is een uitsnede uit de kaart die door H. Teijsinga in 1734 is gemaakt (GrA 817-1047-57). Zie ook Meindert Schroor, *Atlas der Provincielanden*, kaart nr. 61.

Grenssloot tussen Zuidwolde en Beijum

Rechts op de achtergrond poldermolen 'het Witte Lam'.

Grenssloot tussen Beijum en Zuidwolde

We staan op de Groningerweg/Provincialeweg en kijken in westelijke richting. Links Beijum rechts Zuidwolde. Achter de bomen in de verte – die langs de Wolddijk staan – is vaag het *Suephues* te zien.

Over 80 meter (tussen de Provincialeweg en het Boterdiep) bestaat de grenssloot niet meer. Aan de oostkant van het Boterdiep is hij er weer.

Zorgwijksloot vanaf de Beijumerweg

Dit plaatje geeft een aardig idee van een Zuidwending, al moet je in gedachten de maten wel een beetje aanpassen.
De Zorgwijksloot ligt aan de linkerzijde (dat wil zeggen: zuidkant) van een dijkje; rechts daarvan ligt opnieuw een (veel smaller) slootje. Dit slootje ligt precies in het verlengde van de 'naamloze' sloot die we ten westen van het Boterdiep zagen.

Ongetwijfeld is de Zorgwijksloot in latere eeuwen de hoofdsloot geworden, en is hij om die reden sterk verbreed. De dijk tussen beide sloten is van oorsprong de scheiding geweest tussen de verschillende polders, in dit geval die van Beijum (links) en Zuidwolde (rechts). Deze situatie zet zich ook aan de oostzijde van de Beijumerweg voort.

Gaalkesloot aan de noordkant van de wijk Beijum

De smalle sloot links naast de dijk ligt in het verlengde van de grenssloot ten westen van het Boterdiep. De dijk is de oorspronkelijke scheiding tussen de watersystemen. Rechts (ten zuiden) van de brede Gaalkesloot loopt het Spakenpad.

Er is verwarring over de naam van de sloot. Hier en daar lees je Gaaikesloot. Op een kopie van een kaart van G. Dusscheldorp uit 1824 (GrA 1536-6114) staat ter plaatse van de huidige Gaalkesloot de 'Gaalkeweg' getekend.

Overigens is ook de dijk langs de Gaalkesloot weer een mooi voorbeeld van een Zuidwending!

Boerderij Oosterhuizen aan de Zuidwolder kant van de grenssloot

Ten oosten van boerderij Oosterhuizen is de lijn van de grens niet meer precies te volgen. Zelfs op de oude kadasterkaart ontbreekt ze. Tegenwoordig ligt hier het Kardingerbos.

Eerder kondigde ik aan te zullen wijzen op overeenkomsten in de streken ten westen en oosten van het Centrale Woldland. Na het bespreken van enkele sloten die vanuit het Woldland naar de Hunze liepen, zullen we nu naar het oosten gaan kijken. Het heeft er alle schijn van dat er ook enkele sloten zijn geweest die vanuit het Woldland water op de Fivel loosden.

'Oersloten' naar de Fivel

Ook ten oosten van het Centrale Woldland zijn enkele sloten te vinden die vanuit het Woldland rechtstreeks naar een open rivier, in dit geval de Fivel, hebben gelopen.

Op het volgende kaartje zijn deze sloten met blauwe lijnen aangegeven. Net zoals hun soortgenoten aan de westzijde van het Centrale Woldland lopen ze ter weerszijden van de Wolddijk door. De Wolddijk is hier met een vage bruine lijn aangegeven.
Uit het feit dat de uiteinden van deze watergangen in de rivier uitkomen (uitkwamen), kunnen we opmaken dat ze zijn gegraven toen de Fivel nog functioneerde als afvoerweg voor overtollig binnenwater.

Ook hier moeten in het gebied ten zuidwesten van de kwelderwal, waarop plaatsen liggen als Stedum en Hemert, bodemdaling en wateroverlast zijn opgetreden toen de sloten tot in het veen doorgetrokken werden. Pas nadat door het maken van een alternatieve waterlossing – in dit geval het Westerwijtwerdermaar – het water afgevoerd kon worden dat zich ophoopte in de tussen de kwelderwal en het resterende veen gelegen strook land, konden de sloten in de initiële richting verder gegraven worden.

Op het kaartje zijn met stippen enkele kolonies aangegeven die tot parochies zijn uitgegroeid, maar die, afgezien van de als eerste genoemde, in de 15^{e} eeuw al niet meer bestonden: Garmerwolde, Steerwolde (kolonie van Stedum), Emderwolde (beter bekend als Lutjewolde, kolonie van Westeremden) en Hemerterwolde (beter bekend als Emmerwolde, kolonie van Hemert). Wellicht gaan deze nederzettingen terug op kolonies die reeds in de eerste ontginningsfase zijn gesticht.

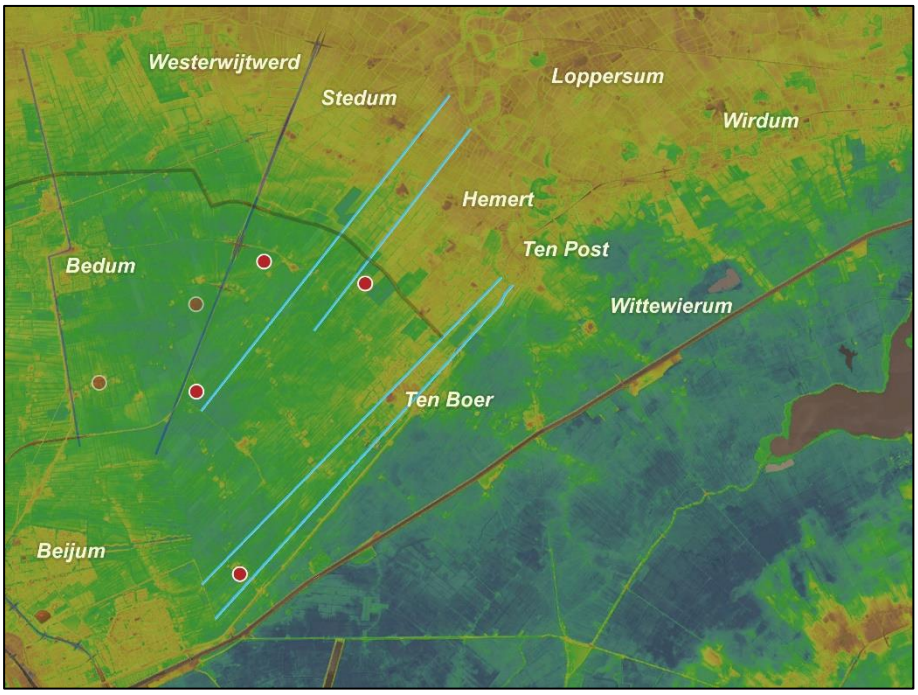

'Oersloten ' ten oosten van het Centrale Woldland

De gesignaleerde doorlopende sloten bestaan als zodanig niet meer en hebben dus ook geen naam. Om ze aan te kunnen duiden heb ik ze fantasienamen gegeven.

Op het plaatje zien we van noord naar zuid:

1. ‘Fledderboschtocht’ (verbinding tussen Stedum en Steerwolde?)
2. ‘Maljehornstertocht’ (verbinding tussen Hemert en Hemerterwolde?)
3. ‘Stadswegtocht’ (verbinding tussen Ten Post en Ten Boer?)
4. ‘Ten Postertocht’ (verbinding tussen Ten Post en Garmerwolde)

In de strook tussen de Stadsweg in het noorden en de Grasdijk in het zuiden, de Borg in het westen en een kronkel van de Fivel in het oosten hebben meerdere parallelle sloten gelopen. Deze lijken hun monding in de genoemde rivierkronkel te hebben gehad. Slechts twee van die sloten zijn hier getekend: het is de sloot die aan de zuidzijde langs de Stadsweg loopt (‘Stadswegtocht’) en de tocht die tussen Oosterdijkshorn en Ten Post ook het water afvoerde dat door het Lustigemaar uit het westelijke deel van Duurswold werd aangevoerd (‘Ten Postertocht’). Deze watergang is later verbreed en opgenomen in het tracé van het Damsterdiep.

Wanneer we op de hoogtekaart inzoomen, verschijnen in het gebied tussen Hemert en Ten Post vage sporen van een oude waterloop. Mogelijk gaat het hier om de bedding waarlangs het door de Kleisloot en Scharmer Ae uit de westelijke Duurswolder venen aaangevoerde water dat door het Lustigemaar noordwaarts stroomde, naar de Fivel heeft gelopen. Ook Kooper veronderstelde hier een oude bedding; Miedema heeft op haar kaart van West-Fivelingo hier wel een aarzelende streepjeslijn getrokken, maar laat die niet aansluiten bij het Lustigemaar.[31]

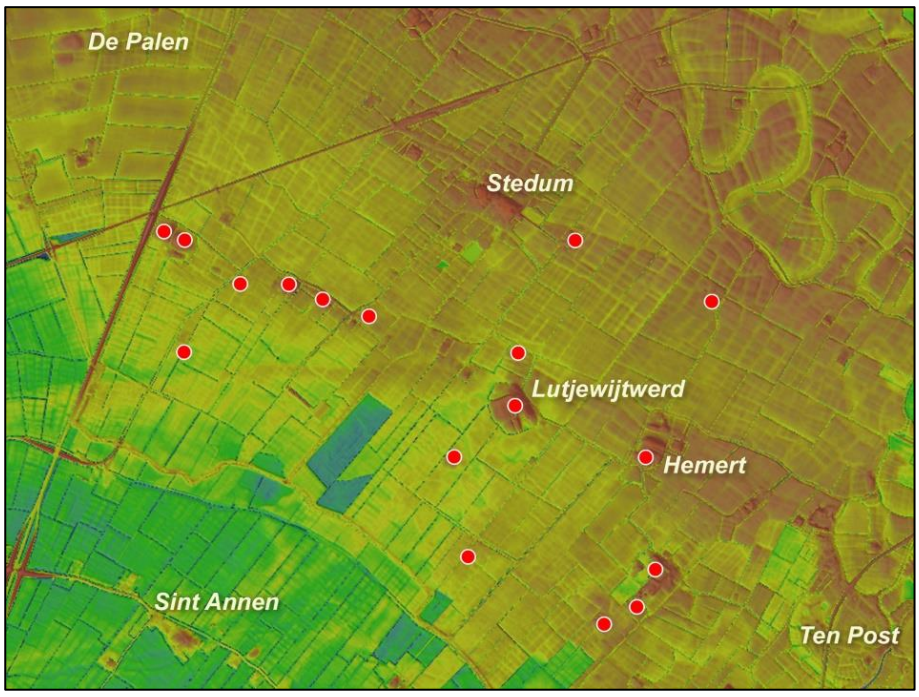

Plaatsen in de buurt van Stedum waar bewoningssporen uit de Romeinse tijd zijn gevonden

[31] Kooper, *Waterstaatsverleden*, 39; M. Miedema, ‘West-Fivelingo 600 v. Chr.-1900 n. Chr.; archeologische kartering en beschrijving van 2500 jaar bewoning in Midden-Groningen’, in: *Palaeohistoria* 41/42 (1999/2000) 237-445, hier 341.

Afgezien van het feit dat de Fivel – anders dan de Hunze – allang geen water meer voert, is er nog een ander groot verschil met de situatie aan de westzijde van het Centrale Woldland. Dat is de zekerheid dat het gebied ten zuiden van Stedum al in de Romeinse tijd bewoond is geweest.
Marijke Miedema heeft onderzoek gedaan naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijke deel van Fivelgo. Aan haar studie heb ik de gegevens ontleend voor het maken van het bovenstaande kaartje, waarop met rode stippen de plekken zijn aangegeven waar bewoningssporen uit de Romeinse tijd zijn aangetroffen.

Het ligt voor de hand dat er veen gelegen heeft in de strook ten zuiden van de rij nederzettingen tussen de Eemshavenweg en Hemert. Dat kan al voor een deel verdwenen zijn door toedoen van de bewoners van de hier aangegeven nederzettingen. Deze zijn na de 4e eeuw verlaten en pas veel later weer opnieuw bewoond geraakt. In de tussentijd hebben zich nieuwe kleilagen afgezet, ook in de 'afgeveende' strook.

De 'nieuwe' kolonisten die hier in de 8e en 9e eeuw aan de slag gingen, zullen deze naar het zuidwesten afhellende strook als hooiland hebben gebruikt. Ten zuiden ervan lag het nog grotendeels ongerepte hoogveen van het Centrale Woldland. Als gevolg van deze situering moet de strook te lijden hebben gehad van wateroverlast. Bruikbaar werd hij pas echt nadat voor het water een oplossing was gevonden. Die oplossing was het Westerwijtwerdermaar. Pas na de aanleg daarvan konden ontwateringssloten dieper het Woldland in worden gegraven.

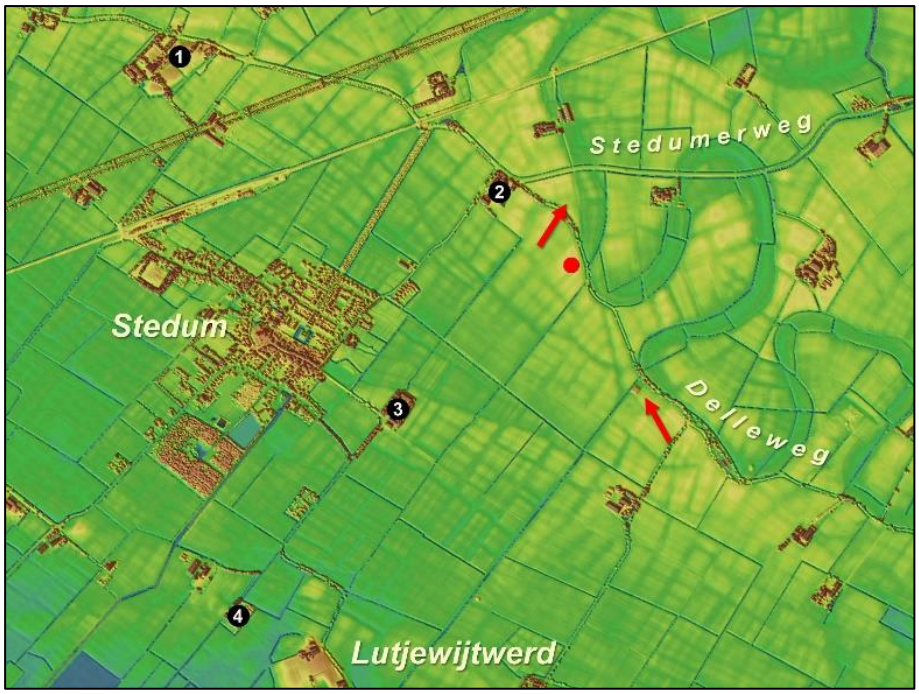

Sporen van 'oersloten' bij Stedum

1. De Weer
2. Vlierbosch
3. Jensemaheert
4. Barnhoeve
5. Boelemaheerd

Het linkerpijltje wijst naar de plaats waar de 'Fledderboschtocht' in de Fivel uitkwam, het rechterpijltje duidt de monding aan van de 'Maljehornstertocht'.

Ook tussen deze twee sloten mondt een oude watergang in de Fivel uit, maar deze loopt niet door tot in het Woldland.
Ik heb de naam 'Fledderboschtocht' ontleend aan de boerderij 'Fledderbosch'. De oude boerderij van die naam heeft gestaan op de plek van het rode stipje; in 1844 is ze verplaatst naar de huidige plek (nr. 2). Ze heet nu 'Vlierbosch', de 'nette' versie van het Groningse 'Fledderbosch'. De Fledderboschtocht liep tussen de oude en nieuwe locatie van de boerderij door. Verder naar het zuiden passeert de tocht de Jensemaheert en de Barnhoeve.

Nog eens de plek waar de Fledderboschtocht door de oeverwal van de Fivel heen ging en in de rivierbedding uitkwam

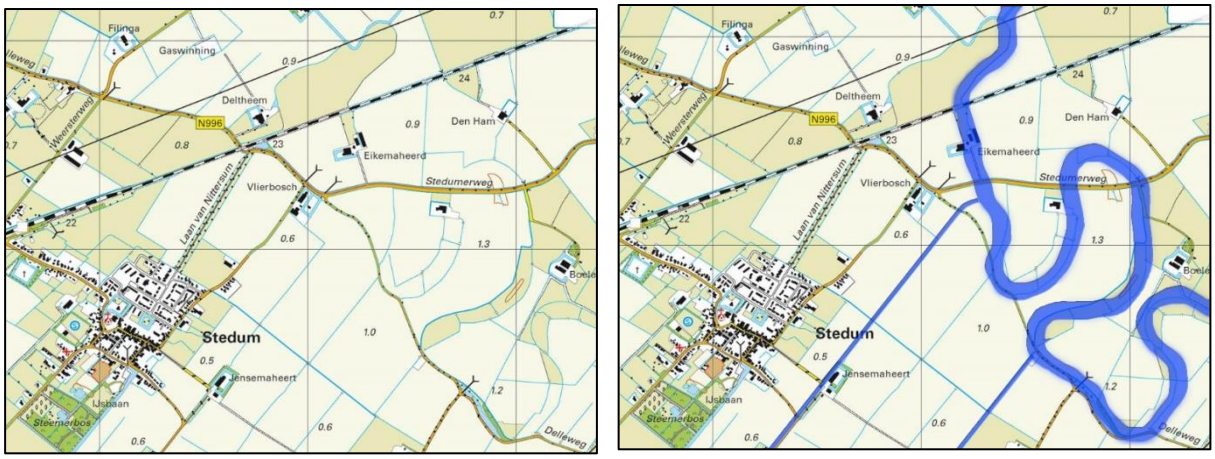

Moderne topografische kaart van de plaats waar de Fledderboschtocht en de Maljehornstertocht in de Fivel uitkwamen.

Een stukje van de 'Fledderboschtocht', gezien vanaf de Thesingerweg

De boerderij op de foto is Thesingerweg 11.
De Fledderboschtocht begint tussen de oude en nieuwe lokatie van boerderij Vlierbosch aan de Delleweg. Vanaf de Delleweg is er niets meer van te zien

Spoor van de 'Fledderboschtocht' ten westen van de Thesingerweg

Op sommige plaatsen is van een oude tochtsloot niet meer dan een kavelscheiding overgebleven.

De lijn van de Fledderboschtocht is te volgen tot aan het Geweide bij Thesinge. Zou deze sloot gediend hebben ter ontsluiting van de kolonie Steerwolde? Het tracé lijkt daarop te duiden!

Overblijfsel van de 'Maljehornstertocht' aan de Delleweg

Lopster Fivel tegenover de monding van de 'Maljehornstertocht'

De linkerboerderij is Stedumerweg 7, de rechter is Duirsum op den Ham, ten westen van Loppersum.

Fivel en Delleweg bij de monding van de 'Maljehornstertocht'

Spoor van de 'Maljehornstertocht' bij de Lellensterweg

De afgebeelde sloot ligt tussen de Lellensterweg en het Westerwijtwerdermaar. Even verder naar het zuiden ligt een stukje van het Westerwijtwerdermaar op het tracé van deze oeroude sloot.

Profiel van de Maljehornstertocht tussen Boersterwaterlozing en Fivel

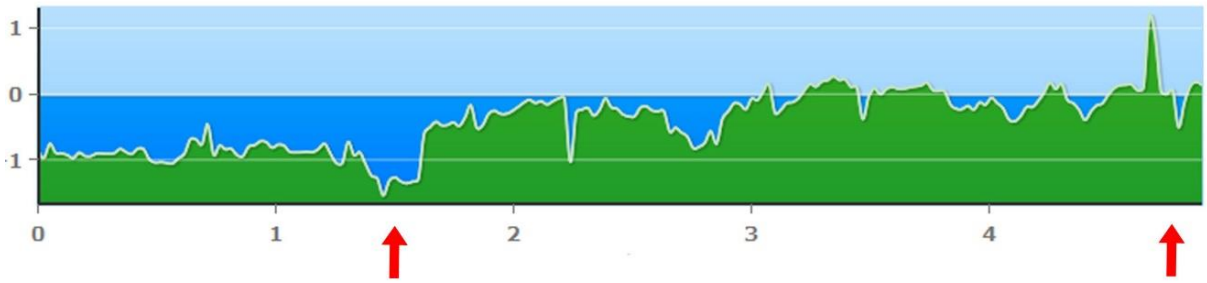

Het linker rode pijltje wijst naar een laagte die is ontstaan door het aftichelen van een perceel ten zuiden van de Wolddijk, het rechter pijltje naar de Delleweg en (rechts daarvan) de Fivel.

Opvallend – in vergelijking met de oeverwal van Ubbega – is de grote breedte van de opgeslibde hoogte ten zuidwesten van de Fivel. De breedte van deze zone is c. 3 km.
De doorlopende lijn van de Maljehornstertocht is over 4700 meter te volgen vanaf de Boersterwaterlozing via het Westerwijtwerdermaar naar de Fivel.

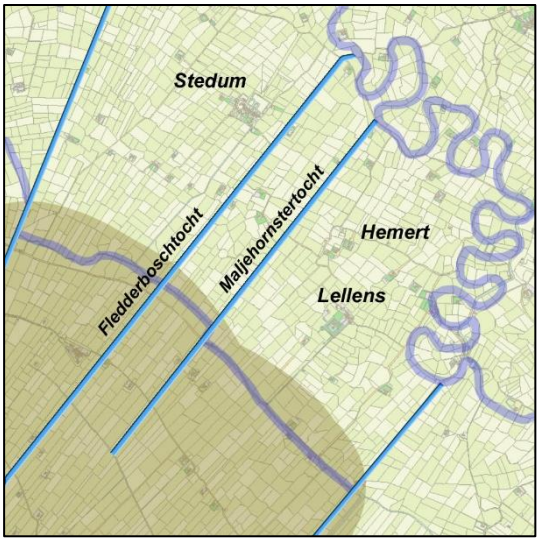

De 'oersloten' en het Westerwijtwerdermaar

Een stukje van het huidige Westerwijtwerdermaar ligt op het tracé van de 'Maljehornstertocht'.

Vooruitlopend op de bespreking van het Westerwijtwerdermaar in het volgende hoofdstuk valt naar aanleiding van het bovenstaande plaatje op te merken dat het tussen het Kardingermaar-Maarvliet en de Maljehornstertocht gelegen stuk van het Westerwijtwerdermaar een natuurlijke indruk maakt en dat het stuk tussen die tocht en Oosterdijkshorn doelbewust lijkt te zijn gegraven om het water vanuit het noorden naar de Ten Postertocht te leiden. Ik kom daar nader op terug.

Westerwijtwerdermaar ten westen van de voormalige tapperij 'de Leste Stuver'

Het afgebeelde stukje van het Westerwijtwerdermaar, dat hier twee kniebochten maakt, ligt op het tracé van de Maljehornstertocht.

Bij de afleiding van het water uit de omgeving van Westerwijtwerd – waarover aanstonds meer – heeft men blijkbaar van dit stukje van de 'oersloot' gebruik gemaakt om het naar Oosterdijkshorn te laten lopen. Vandaar kon het via de 'Ten Postertocht' (later Damsterdiep) in de richting van de Fivel en de Delf wegstromen.

We zijn nu aangekomen bij de laatste ‘oersloot’ die ik wil bespreken: de ‘Ten Postertocht’. Zoals gezegd is deze sloot later opgenomen in het Damsterdiep. Nadat hij was gegraven heeft hij ook meteen het door het Lustigemaar aangevoerde water naar de Fivel afgevoerd, dat via de Kleisloot vanuit het westelijke deel van Duurswold (Harkstede en Heidenschap) kwam.

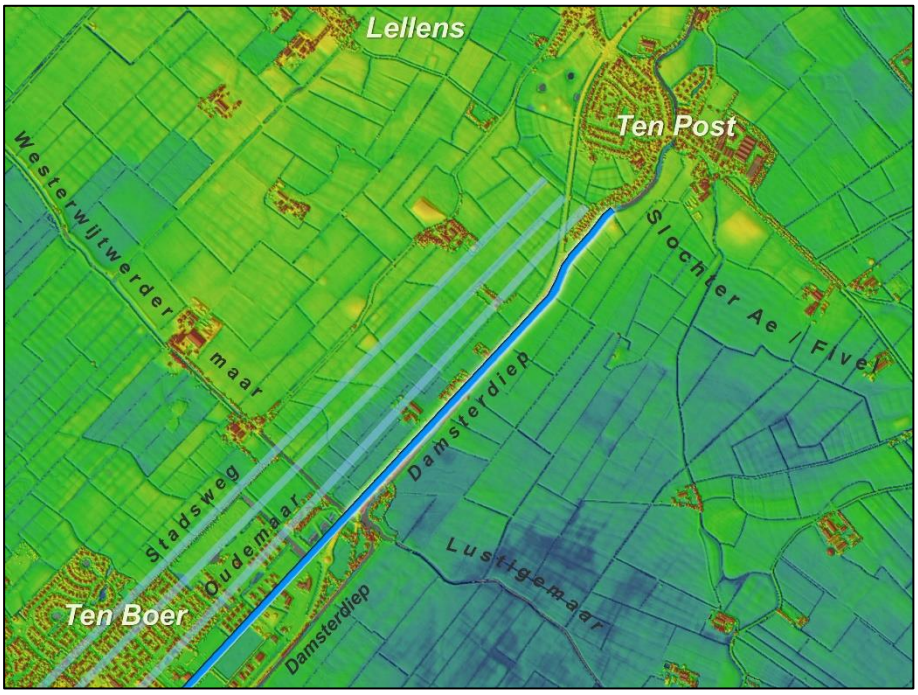

Parallelle sloten Ten Boer en Ten Post

Alle gemarkeerde sloten lijken in de voormalige Fivelkronkel van Ten Post te zijn uitgekomen, maar of dat ook werkelijk zo is valt te betwijfelen.

De meest zuidelijke van deze sloten is van bijzondere betekenis, vanwege het feit dat hij later onderdeel is geworden van het Damsterdiep.

Om deze watergang aan te kunnen duiden in de periode vóór het graven van het Damsterdiep geef ik hem de fantasienaam ‘Ten Postertocht’.

‘Ten Postertocht’: nu Damsterdiep tussen Dijkshorn en Ten Post

Dit gedeelte van het Damsterdiep is zijn bestaan begonnen als tochtsloot die water vanuit het Woldland ten noorden van de Grasdijk naar de Fivel moest brengen.
In 1424 hebben de Groningers hun ‘nieuwe diep’ (het Damsterdiep tussen Oosterhoogebrug en Oosterdijkshorn) tot hier gegraven.

'Ten Postertocht' (nu Damsterdiep) vanaf de Ten Postertil

Het kromme stuk van het Damsterdiep heeft deel uitgemaakt van de Fivel. De Ten Postertocht kwam enkele honderden meters ten westen van deze plek in de rivier uit. Links is nog net de plaats te zien waar de Ten Poster Ae – een overblijfsel van de Fivel – uitkwam. Vanaf daar maakte de Fivel een slinger in westelijke richting. Het kromme stuk Damsterdiep is het zuidelijke deel van die kronkel.

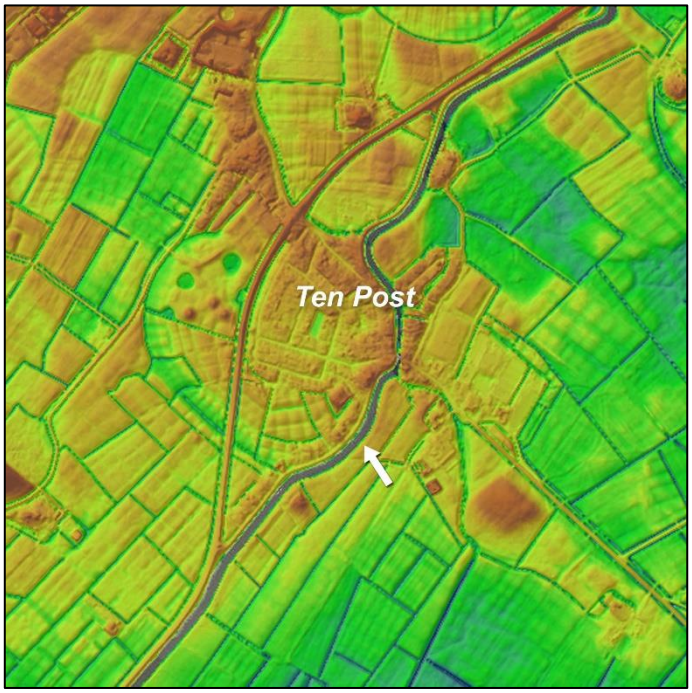

Ten Post op AHN-hoogtekaart

Duidelijk is te zien dat het kromme stuk Damsterdiep op de vorige foto (bij het witte pijltje) een deel is van de oude bedding van de Fivel.

Let op het verschil tussen de rivierkronkel ten zuidwesten van Ten Post en die welke ten noorden van Ten Post ligt. De eerste is breder en dieper dan de tweede. Dat wijst erop dat hier minder opslibbing heeft plaatsgehad. Dat moet komen doordat deze lus al eerder is afgesloten dan de andere. Blijkbaar heeft men vanaf de plek waar de Ten Poster Ae (Fivel) een scherpe bocht naar het zuidwesten maakte, de Ten Postertocht doorgetrokken naar de volgende lus van de Fivel.

In *Landschap lezen* 4 kom ik daarop terug.

Ik heb al vaker gezegd dat door de besproken 'oersloten' hooguit enkele decennia lang water vanuit het veen naar Hunze en Fivel kan hebben gestroomd. De werking ervan stokte door het dalen van de bodem tussen de oeverwal en het onontgonnen veen.

We zijn nu toe aan een bespreking van de kanalen die het overtollige water uit die tussenzones hebben afgevoerd: de Oude Ae en het Westerwijtwerdermaar.
Maar alvorens daaraan te beginnen kijken we nog eens naar hetgeen we in het voorgaande gezien hebben.

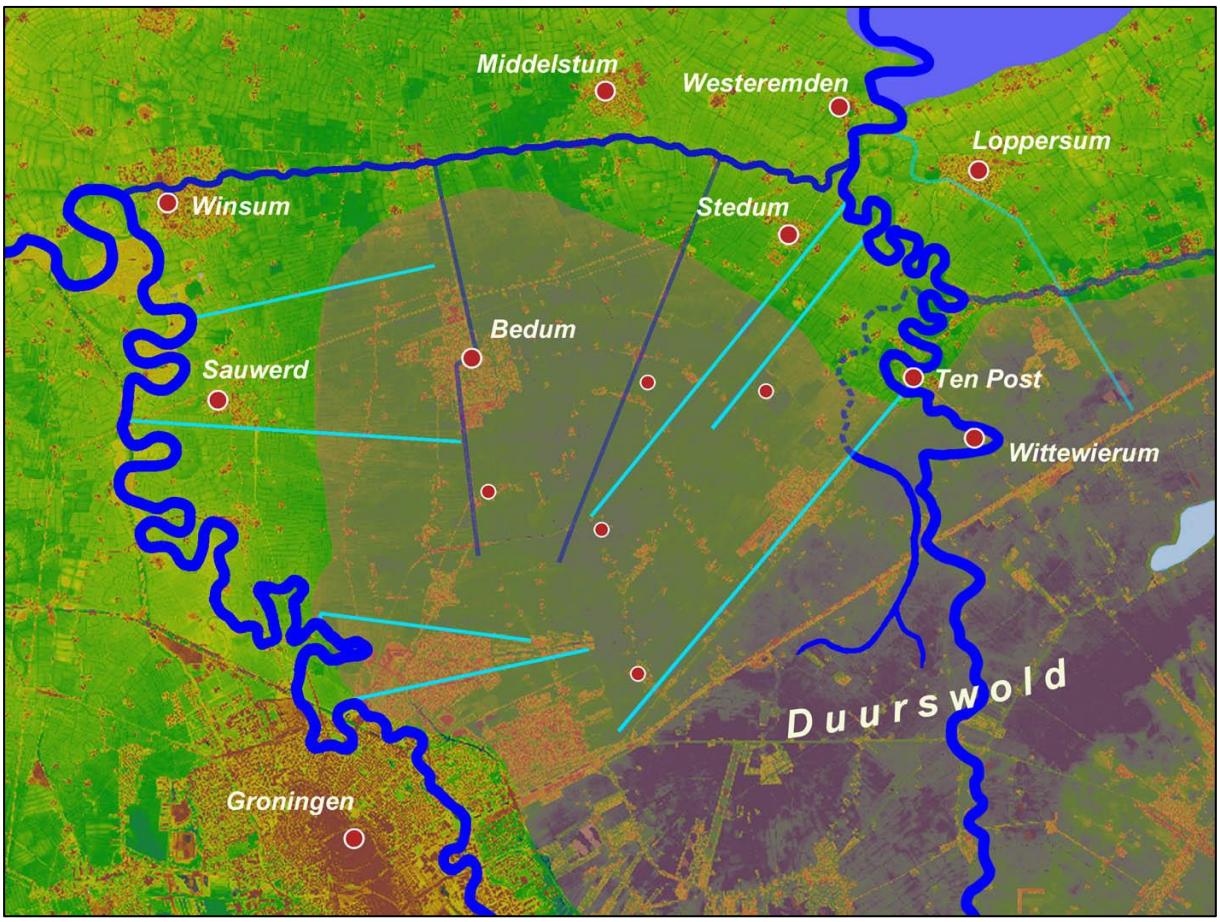

Alle 'oersloten' op één plaatje

De lichtblauwe sloten zijn in dit hoofdstuk besproken, het Boterdiep en het Kardingermaar-Maarvliet (donkerblauw) kwamen in hoofdstuk 2.2 al aan bod.

De 'oersloten' hebben met elkaar gemeen dat ze in een rivier uitmonden, door een kwelderrug heengaan, in het veen beginnen en passen bij de verkaveling die – naar men aanneemt – vanaf de 11e eeuw tot stand is gekomen. Dat betekent echter niet dat de 'oersloten' uit de 11e eeuw stammen. Eerder het omgekeerde is het geval: de 11e-eeuwse verkaveling lijkt de oriëntatie van de 'oersloten' te volgen.
Het functioneren van deze sloten moet reeds kort nadat ze zijn gegraven problematisch geworden zijn. Door de bodemdaling in de stroken tussen de oeverwallen en het hoge veen in het Centrale Woldland moet het water ter hoogte van de oeverwallen zelfs de andere kant op zijn gaan stromen dan de bedoeling was geweest.

Het plaatje is schematisch. Het Woldland is aangegeven met een egaal vlak, alsof het gaat om een ongerept veenkussen dat overal in dezelfde staat verkeerde. We mogen echter aannemen dat aan de randen en op verschillende plaatsen langs de veenstroompjes al vroeg ontginningen zijn begonnen. Enkele daarvan zijn aangegeven met een stip: Ellerhuizen, Steerwolde, Lutjewolde (Emderwolde), Hemerterwolde (Emmerwolde). Het hier egaal weergegeven gebied was in de 11e eeuw waarschijnlijk een soort moerasbos waarin naast lage en natte delen ook stukken waren waar het veen nog grotendeels intact was.

Van linksonder naar rechtsonder rondgaand noem ik de 'oersloten' nog eens op en noteer daarbij enig commentaar.

1. **Beijumerzuidwending**. Deze ten dele nog bestaande tocht vormt de kerspelgrens tussen Beijum (later bij Zuidwolde gevoegd) in het noorden en Noorddijk in het zuiden. Hij lijkt te zijn geconstrueerd door vanaf de noordoosthoek van Noorddijk een lijn te zetten op de voorde of brug over de Hunze bij het huidige Noorderhoogebrug.

2. **'Zuidwoldertocht'**. Bedoeld is de tochtsloot die de grens heeft gevormd tussen Beijum en Zuidwolde. Hij is nog grotendeels zichtbaar. De sloot loopt vanaf de noordoosthoek van Noorddijk (het 'drielandenpunt' bij het Hondegat) naar en langs het Soephuis. Hij lijkt te zijn geconstrueerd als middelloodlijn op de lijn Zuidwolde-Beijum

3. **Arwerdertocht**. Ook deze tocht bestaat gedeeltelijk nog en stukken ervan staan op de kaart als Eenstertocht, Zuider Sauwerdertocht of De Tocht, en Arwerdertocht; de sloot is de kerspelgrens tussen Sauwerd en Bedum in het noorden en Adorp en Noordwolde in het zuiden. Als bijzonderheid moet worden aangetekend dat de tocht dwars door de Poel in de Wolddijk gaat. De dijk was het zwakst op de plek waar hij de tocht kruiste, zodat hij juist daar gemakkelijker kon doorbreken dan elders.

4. **Wetsingermaar**. De watergang bestaat nog in zijn geheel, en wel onder de namen Wetsingermaar voor het westelijke deel en Zuider Haandijkstertocht voor het oostelijke; het oostelijke eindpunt ligt even ten noorden van de plek waar de Stadsweg (Onderwierum) overgaat in de Lageweg (b) (Westerdijkshorn).

5. **'Fledderboschtocht'**. Deze oude sloot is grotendeels verdwenen, maar de verdwenen stukken zijn herkenbaar op de hoogtekaart. De lijn is te volgen tot aan het Geweide bij Thesinge.

6. **'Maljehornstertocht'**. Van deze sloot bestaan nog een paar open gedeelten onder de namen Nittersumertocht, Hemertertocht en Westerwijtwerdermaar. De lijn is te volgen tot de Boersterwaterlozing.

7. **'Ten Postertocht'**. In de strook tussen de Stadsweg in het noorden en de Grasdijk in het zuiden hebben evenwijdig aan elkaar enkele sloten gelopen die uitmondden in een kronkel van de Fivel bij Ten Post. Eén van die sloten is later verbreed en opgenomen in het tracé van het Damsterdiep tussen Oosterdijkshorn en Ten Post. Sporen van deze lijn zijn te volgen tot aan de Borgsloot-boven-de-Rollen onder Garmerwolde.

Op de hoogtekaart zijn in het gebied tussen Oosterdijkshorn en Kröddeburen, tussen de 'Ten Postertocht' en de 'Maljehornstertocht', vage sporen te zien van een oude waterloop. Mogelijk gaat het hier om de bedding waarlangs het uit de westelijke Duurswolder venen afkomstige water dat door het Lustigemaar noordwaarts stroomde, naar de Fivel heeft gelopen. Deze bedding is op het kaartje met een streepjeslijn aangegeven.

Ten oosten van de Fivel zijn met vage lijntjes de Wijmers en de Delf aangegeven. De Wijmers lijkt me een soort 'oersloot', maar wellicht van wat oudere datum dan die in het Centrale Woldland. Ter afleiding van het water uit de zone tussen het wierdenland bij Loppersum en het veen van Duurswold is de Delf gegraven, met uitwatering op de Fivel bij Muda. Dit thema komt aan de orde in het vierde deel van deze cyclus.

2 Van kussen tot diep bord.
De transformatie van het Centrale Woldland I

2.1 Delf en Deel
2.2 Woldland, Boterdiep en Kardingermaar
2.3 'Oersloten'
2.4 Oude Ae en Westerwijtwerdermaar

Als gevolg van de bodemdaling in de stroken tussen het resterende hoogveen in het Centrale Woldland en de oeverwallen langs Hunze en Fivel kon het water uit die gebieden niet meer weg. Om dat kwijt te raken werden twee nieuwe waterlossingen gegraven: de Oude Ae en het Westerwijtwerdermaar.

Oude Ae

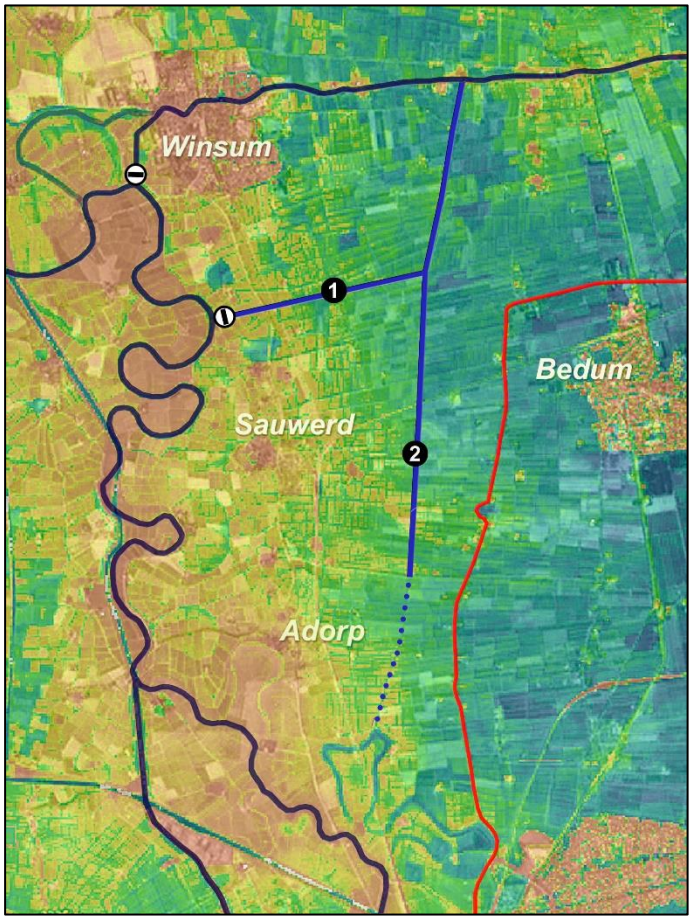

Oude Ae en Wetsingermaar

1. Wetsingermaar
2. Oude Ae

Het zuidelijke deel van de watergang (op het kaartje gestippeld) wordt ook Nieuwe Ae of Kleine Ae genoemd. Het noordelijke stuk daarvan heet bij het Noorderzijlvest ook Oude Ae.

In *Een kronkelend verhaal* en ook deel 8 van *Groningen en het Drentse water* heb ik de overeenkomst besproken die het stadsbestuur van Groningen in 1410 sloot met het Dorpmanszijlvest en de Acht Zijlvesten over het leggen van een nieuwe zijl ter ontlasting van de Winsumerzijl. Het water van het Dorpmanszijlvest (de inwoners van Ubbega) stroomde voordien via de Oude Ae naar de Deel (nu Winsumerdiep), waarin het via een zijl loosde.[32]

De nieuwe zijl werd gebouwd in een van de zojuist besproken 'oersloten' (het Wetsingermaar), waarvan we zagen dat hij op een lijn ligt die haaks staat op het Boterdiep en waarschijnlijk bij toeval ook op Garnwerd loopt.

Als gevolg van de de bodemdaling in de Wetsingermaden moet het water in deze 'oersloot' al kort na het graven ervan de andere kant op zijn gaan stromen dan oorspronkelijk de bedoeling was geweest. Je zou dus kunnen zeggen dat door de overeenkomst van 1410 de oude functie van het Wetsingermaar – afvoer van het binnenwater in westelijke richting – werd hersteld.

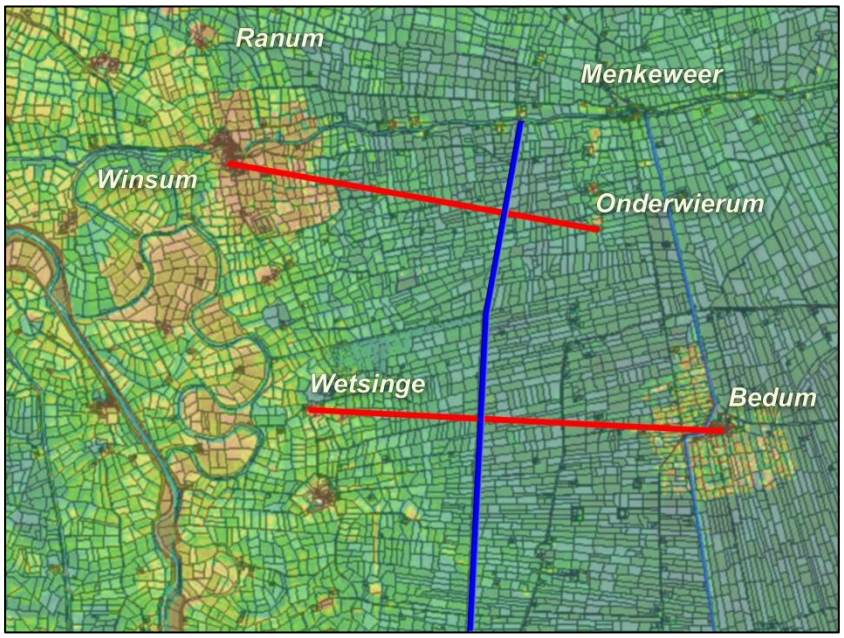

De constructie van de Oude Ae

Op het plaatje vallen twee dingen meteen op:

1. de loop van de Oude Ae (*tOlnij*) vertoont een knik;
2. het kanaal doorsnijdt overal de structuurlijnen, hetgeen duidelijk maakt dat de watergang is gegraven toen het land al was verkaveld.

Daarnaast lijkt de oriëntatie van de twee stukken ten noorden en zuiden van de knik te zijn afgeleid van een tweetal herkenbare raailijnen:

- het gedeelte ten noorden van de knik staat haaks op de lijn die men kan trekken tussen de wierde van Winsum en de zuidelijke wierde van Onderwierum;
- het zuidelijke deel van de watergang staat haaks op de raailijn Wetsinge/Schelligeheerd-Bedum.

Zoals we zullen zien is de oriëntatie van het noordelijke stuk waarschijnlijk op een andere manier bepaald; het is daarentegen aannemelijk dat de koers van het zuidelijke deel inderdaad is afgeleid van de raailijn Wetsinge-Bedum.

Wanneer zou de Oude Ae gegraven zijn? Zoals gezegd moet de noodzaak tot de aanleg van deze watergang zich al spoedig hebben voorgedaan na het begin van de ontginning van het veengebied ten oosten van de wierden van Ubbega.

---

[32] Het bestaan van een Dorpmans*zijlvest* toont aan dat de Oude Ae door middel van een zijl was afgesloten van de Deel (nu Winsumerdiep).

Wanneer we aan de chronologie van het podium aan de Westerseweg onder Zuidwolde denken, waar bewoningssporen uit de 9e en 10e eeuw zijn gevonden, zouden we voor het begin van de ontwikkeling van dit gebied ook aan die tijd moeten denken. Vooralsnog komen we niet verder dan deze relatieve (en vage) datering. Als we een concreet jaartal moeten noemen zouden we kunnen zeggen dat de Oude Ae wellicht halverwege de 10e eeuw is gegraven, omtrent 950 dus.

> Aangezien het in de Deel uitkomt, moeten we voor de Deel dus een nóg vroeger tijdstip van aanleg aannemen. Ik kom daarop terug.

Op het eerste gezicht is het ook niet duidelijk waarom het kanaal daar is gegraven waar het zich nu bevindt. Anders gezegd: hoe verklaren we de geografische lengte van het tracé? De Oude Ae lijkt niet op een herkenbaar punt te zijn geraaid.

Bij nadere beschouwing moeten we vaststellen dat de watergang ten zuiden van de knik jonger moet zijn dan het stuk ten noorden ervan. Het bestaan van die knik wijst daarop. Als hij er niet was geweest zou het logischer zijn geweest dat men de waterlossing in een rechte lijn naar de Deel had gegraven. Blijkbaar heeft men het zuidelijke deel zo geprojecteerd, dat het in het noorden kon aansluiten op een reeds bestaande, in noord-noordoostelijke richting lopende watergang. Dit impliceert ook dat de waterproblematiek zich waarschijnlijk het eerst heeft voorgedaan in het gebied ten oosten van Winsum. Zou dat komen doordat de ontginningen ‘vanuit Winsum’ (een beetje) ouder zijn dan die van de verder naar het zuiden gelegen wierden zoals Wetsinge en Sauwerd?

Blijft de vraag waarom het noordelijke stuk van de Oude Ae ligt waar het ligt en waarom het zo’n vreemde, naar het noordoosten gerichte oriëntatie heeft. Als je vanuit het lage land tussen de wierden van Ubbega en het Centrale Woldland water naar zee wilt laten afstromen, zou je eerder voor een noordwestelijke dan een noordoostelijke richting kiezen!

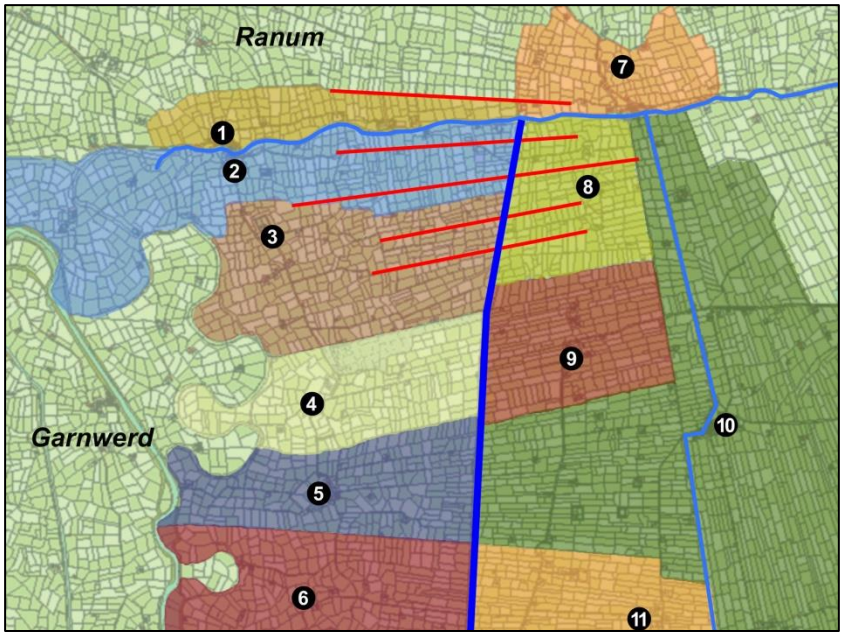

De constructie van de Oude Ae; structuurlijnen en kerspelen.

1. Obergum
2. Winsum
3. Bellingeweer
4. Wetsinge
5. Sauwerd
6. Adorp
7. Menkeweer
8. Onderwierum
9. Westerdijkshorn
10. Bedum
11. Noordwolde

Ter weerszijden van het noordelijke deel van de Oude Ae bevinden zich enkele doorlopende structuurlijnen. Het gaat om een gebied dat later tot drie verschillende kerspelen is gaan

behoren: Winsum, Onderwierum en Bellingeweer. De ontginning ervan moet een samenhangende onderneming zijn geweest.

Blijkbaar is hier hetzelfde gebeurd als verder naar het zuiden, waar we ook zulke doorlopende kavellijnen zien. Aanvankelijk zullen deze ontginningssloten aansluiting hebben gehad op watergangen die rechtstreeks op de benedenloop van de Hunze hebben geloosd. Door het dalen van de bodem in het ontgonnen land zal aan deze methode van waterlossing een eind zijn gekomen, zodat men een andere oplossing moest vinden.

Op dit plaatje zijn nog twee elementen aangegeven die wat extra aandacht verdienen.

- Het Boterdiep ligt binnen het kerspel Bedum. Het noordelijke deel ervan past in de gérende verkaveling van het ontginningsblok ten noorden van Bedum. Dit fenomeen is hierboven al besproken.[33]
- Ten noorden van de Deel, op de grens van de kerspelen Obergum en Ranum, ligt ook een lange structuurlijn. Hierop ga ik aanstonds nader in.

Tenslotte geeft het plaatje een suggestie voor het ontstaan van het Winsumerdiep. De kronkelende Deel (Winsumerdiep) loopt tussen twee structuurlijnen in. Dit roept de vraag op of de Deel wellicht op dezelfde manier tot stand is gekomen als de andere gemarkeerde kavelsloten. De kronkels moeten dan zijn ontstaan doordat deze sloot als enige in directe verbinding stond met de zee, zodat de getijden de kronkels konden veroorzaken.

Oude Ae ten zuiden van de knik

We stelden zojuist de vraag waarom het noordelijke stuk van de Oude Ae naar het noordoosten knikt en niet naar het noordwesten, hetgeen logischer lijkt wanneer je water via Winsum naar zee wilt afvoeren. Ik vermoed dat we voor het antwoord op deze vraag het gebied ten noorden van de Deel of het Winsumerdiep – het 'Noordelijke Laagland' – nader moeten bekijken.

[33] Zie hoofdstuk 2.2 'Woldland, Boterdiep en Kardingermaar'.

De Oude Ae, gezien naar het zuiden vanaf de brug Bosweg-Oude Ae

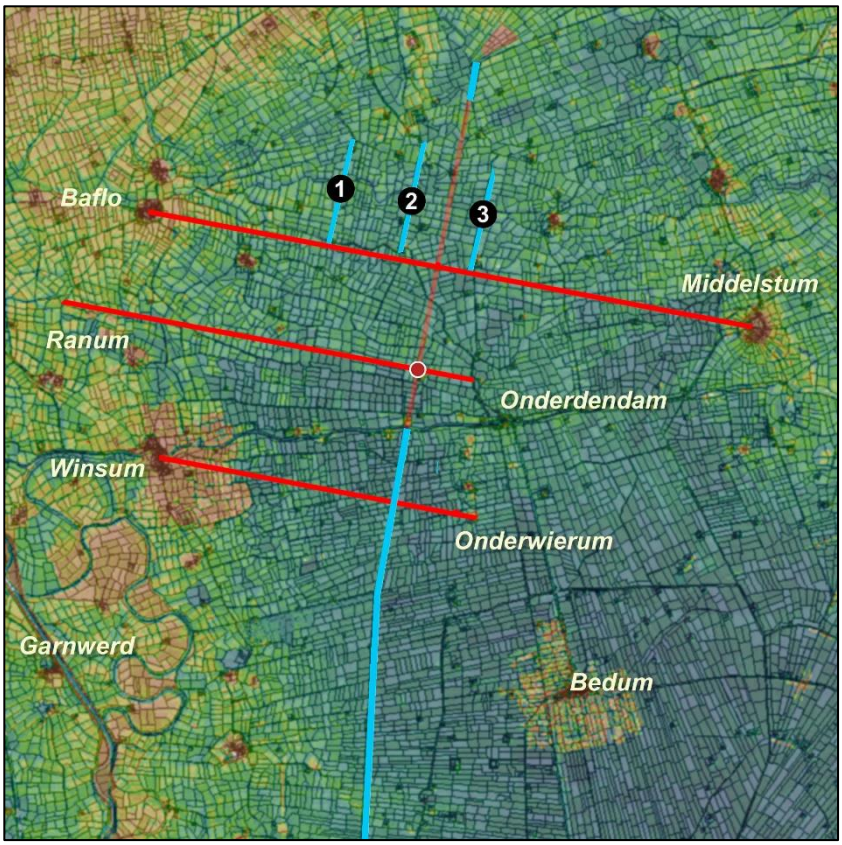

Samenhang of toeval?

1. Oude Weer
2. Warffumermaar
3. Delthe

Deze genoemde watergangen staan haaks op de raailijn Baflo-Middelstum.

De stip ten noordwesten van Onderdendam duidt Rodewolt aan.

Volgens Roeleveld lag hier, binnen de wierdenboog Winsum-Warffum-Usquert-Middelstum, al vanaf het begin van de jaartelling geen veen meer.[34] Toch vinden we in deze streek twee toponiemen die aan veen herinneren: Rodewolt en Stitswerderwold. Misschien moeten we ons voorstellen dat zich hier in de Karolingische periode een moerasbos bevond met veel riet, wilgen en elzen.

[34] W. Roeleveld, *The Holocene Evolution of the Groningen Marine-Clay District*. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Supplement jrg. 24, 1974 (Den Haag 1976) 110.

In het noordelijke stuk van dit 'Noordelijke Laagland' laat de kaart enkele watergangen zien die dezelfde oriëntatie hebben als het noordelijke einde van de Oude Ae. Het zijn, van west naar oost, de Oude Weer, het Warffumermaar en de Delthe. Deze watergangen staan haaks op de lijn die men kan trekken tussen Baflo en Middelstum.

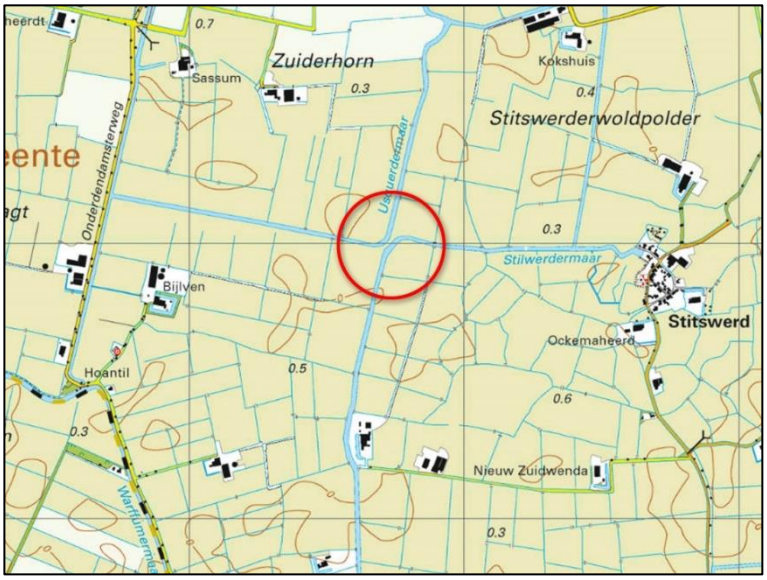

Knip in de Delthe

Sinds de jaren zeventig ligt er een knip in de Delthe ten westen van Stitswerd.
Het noordelijke stuk van de Delthe maakt nu deel uit van het Usquerdermaar, het zuidelijke deel heet nog altijd Delthe.

Er valt nog iets opmerkelijks te signaleren. Als je de lijn van de Oude Ae doortrekt, blijkt ze samen te vallen met een c. 550 meter lang stukje van het huidige Usquerdermaar (ten zuiden van de vuilstort van het Vuilverwerkingsbedrijf Noord-Groningen). We bevinden ons hier in het uiterste zuidwesten van het kerspel Usquert, dat in de 19e eeuw nog werd aangeduid met de naam *Tjuchem*. Deze naam doet vermoeden dat we hier te maken hebben met een aanvankelijk onbruikbaar gebied dat door een coöperatie of collectief ('*tiuche*') is ontgonnen.[35] Het ligt voor de hand dat dit stuk van het maar in verbinding heeft gestaan met de Oude Delthe – de kerspelgrens tussen Warffum en Usquert – die via een zijl in de Oude Dijk in de Waddenzee loosde. Die waterloop zien we nog op de kaart van Beckeringh.
Verder valt op dat de afstanden tussen de Oude Weer, het Warffumermaar en de Delthe ongeveer gelijk zijn: c. 1 km.
Tenslotte heb ik op het kaartje ook nog een lijn getrokken die halverwege de lijnen tussen Winsum-Onderwierum en Baflo-Middelstum en parallel daaraan op Rodewolt loopt. Deze lijn correspondeert met structuurlijnen in het veld bij Rodewolt.

Bij het zien van dit patroon krijg je de indruk dat er verband moet zijn tussen de inrichting van het land ten zuiden en ten noorden van het Winsumerdiep (de Deel). De lijn Baflo-Middelstum lijkt de hoofdstructuur te dicteren. Als hier werkelijk een veel grootschaliger patroon is uitgezet, is het haakse snijden van de lijn Winsum-Onderwierum en Oude Ae niet meer dan toeval. Anderzijds is het heel raar dat er tussen het Winsumerdiep (de Deel) en het noordelijke stukje van de Delthe geen spoor van de Oude Ae-lijn te bekennen is. Dat maakt verband toch weer minder waarschijnlijk....

[35] D. Hofmann (1972/73), 'Fries. *tiuche,* deutsch *zeche,* griech. δίκη und Verwandte', in: *Us Wurk* 21/22, 55-80.

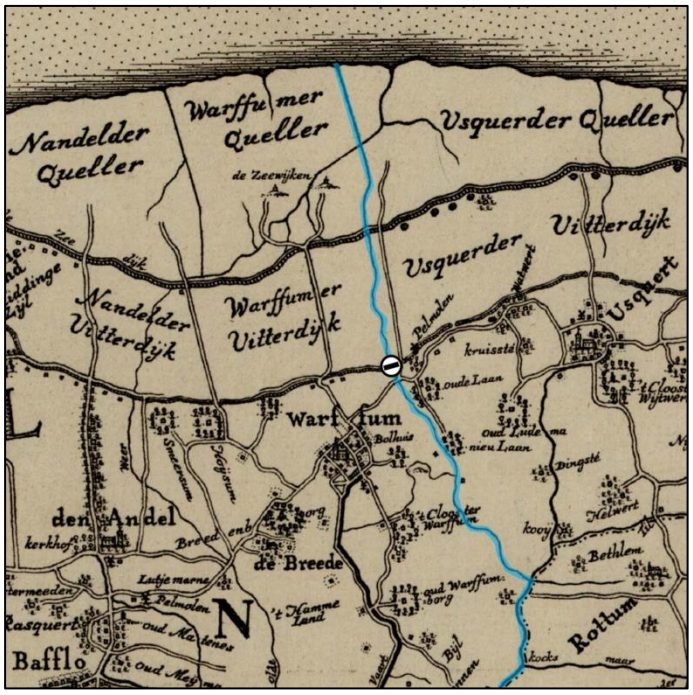

Delthe en Oude Delthe bij Beckeringh

Maar als er geen verband is tussen de gebieden ten zuiden en ten noorden van de Deel blijven we zitten met de vraag waar de rare oriëntatie van de Oude Ae vandaan komt. Zou die misschien iets te maken kunnen hebben met *Rodewolt*? Dat was in historische tijd een centrum van kloosterland, i.c. van Essen. Net zoals het onduidelijk is wanneer Rodeschool in het bezit van Aduard is gekomen, zo weten we niet hoe en wanneer Essen de eigendom van Rodewolt heeft verworven. In het kloosterarchief is er niets over te vinden. Zou het ooit tot de bezittingen van het klooster Werden aan de Ruhr hebben gehoord en teruggaan op oud koningsgoed?

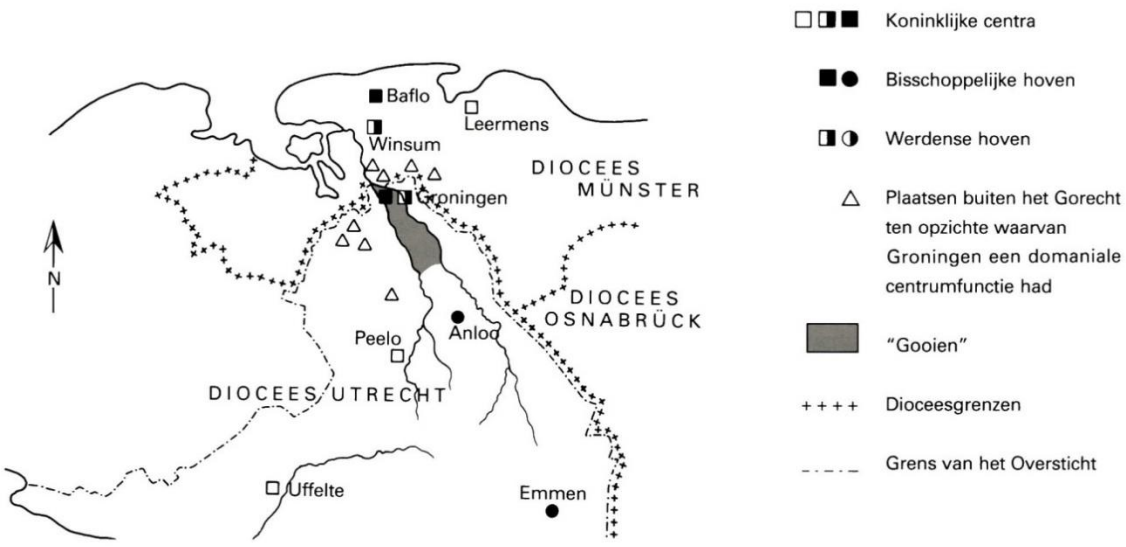

Koninklijke centra, bisschoppelijke en Werdense hoven (naar Paul Noomen).

Laurentiuskerk in Baflo

De kerk van Usquert en waarschijnlijk ook die van Leens en Loppersum worden aangewezen als 'moederkerken' die nog door Liudger zelf zijn gesticht.[36] In de eeuwen daarna, tussen 800 en 1100, verdichtte zich het kerkelijke netwerk doordat nieuwe parochies zich afsplitsten van de oudste kerspelen. In die periode zijn de kerken van Garnwerd, Baflo en Winsum gesticht.

Van de kerk te Baflo, de moederkerk van het Halfambt, weten we met zekerheid dat ze tussen 950 en 1040 is gesticht; en wel door de koning zelf. In precies dezelfde tijd wordt de stichting van de eerste kerk van Bedum, de moeder van de kerken van Innersdijk, verondersteld.

De kerk van Baflo en de door de familie van de heilige Walfridus gestichte kerk van Bedum hadden een vergelijkbare functie: ze waren moederkerken voor respectievelijk het Halfambt en Innersdijk.

Hippolytuskerk van Middelstum vanaf de Stitswerderweg

De plaats waar de foto is genomen ligt op de lijn Baflo-Middelstum.

[36] Paul Noomen, 'Winsum in de vroege Middeleeuwen', in: Redmer Alma e.a. (red.), *Winsum 1057-2007*, 65-87, hier 71-72.

Uit de oudste goederenlijsten van de abdij te Werden aan de Ruhr blijkt dat dit door Liudger gestichte klooster aan het einde van de 10e eeuw bezittingen had in deze buurt.

Zou het kunnen zijn dat de meiers van de kloosterhof in Winsum of het koninklijke domein in Baflo iets met de ontwikkelingen in het Noordelijke Laagland te maken hebben gehad?

Rodewolt

De oriëntatie van Rodewolt past bij die van de Oude Ae: de as van de gebouwen staan haaks op het verlengde van die watergang.

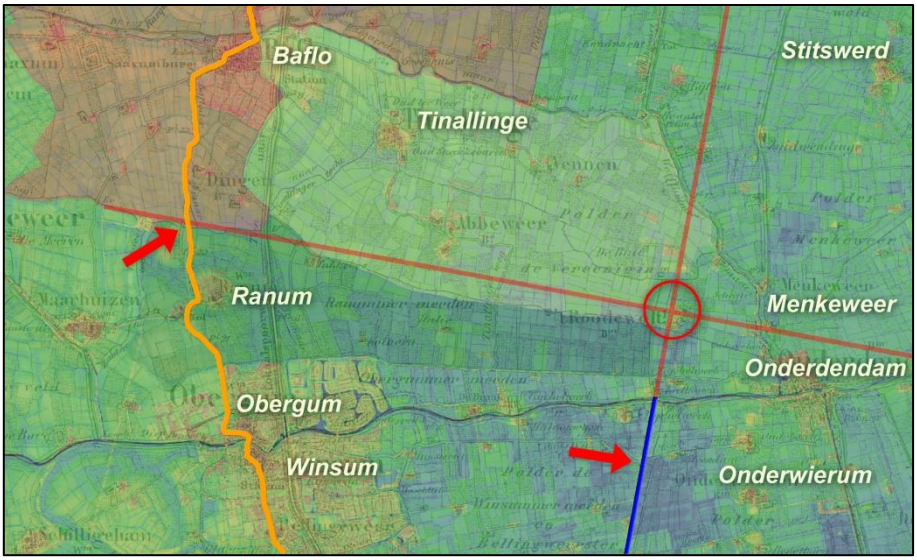

Een kruis op Rodewolt

Het linker pijltje wijst naar de kerspelscheiding tussen Ranum en Baflo, het rechter pijltje naar de Oude Ae.

In de cirkel ligt Rodewolt, dat vóór de Reductie het centrum was van het omvangrijke landbezit van het klooster Essen in deze streek.

De kerspelgebieden van Baflo, Tinallinge en Ranum zijn met verschillende kleuren aangegeven.

De lijn waarop het noordelijke uiteinde van de Oude Ae ligt, staat haaks op de gebouwen van Rodewolt en ook op de lijn die men kan trekken vanaf de plaats waar de oude weg tussen Ranum en Baflo de kerspelgrens tussen deze kerspelen snijdt. De grens wordt gevormd door een maar dat even ten noorden van de huidige Snaphaanstocht heeft gelopen. Ten westen van dit punt liggen twee kleine onbehuisde wierden en een schakelstation.

Opnieuw dringt zich de vraag op: hebben we hier te maken met doelbewuste constructies of zijn de geconstateerde regelmatigheden gewoon toeval?

Als hier sprake is van een doelbewuste constructie, ligt het voor de hand dat er verband is tussen de manier waarop men het woldland ten noorden en zuiden van de Deel/Winsumerdiep heeft ingericht. Dan zou eerst vanaf de wierdenrij op de oostzijde van de Hunze ontginningswerk in oostelijke richting zijn verricht. Het huidige Winsumerdiep (de Deel) zal een gewone ontginningssloot zijn geweest: een van de vele die vanaf de kwelderrug in oostelijke richting zijn gegraven. Het door de ontginning vrijkomende water heeft mogelijk niet in westelijke, maar in oostelijke richting gelopen. In het westen werd de natuurlijke afstroom immers gehinderd door de oostelijke oeverwal van de Hunze. Het water moet zich dan in het 'Noordelijke Laagland' hebben verzameld, dat zelf uitwatering had via rieten in de kwelderwal waarop Warffum ligt. We kennen nog de Oude Weer ten westen van Warffum en de Oude Delthe ten oosten van dat dorp.

Ook onder de huidige omstandigheden zou – ware het niet dat de hoog-opgeslibde kwelders de loop van het water verhinderen – afwatering in noordelijke richting mogelijk zijn. Bij de Eemshaven is het gemiddeld laagwater op -1,4 m. NAP terwijl de bodem in het Noordelijke Laagland (afgezien van de later afgetichelde percelen) tussen 0 en -0,4 m. NAP ligt.

Halverwege de 15^{e} eeuw is bij Warffum nog een nieuwe zijl gebouwd, waarschijnlijk opnieuw in de Oude Dijk. Dit maakt duidelijk dat er toen nog afwatering mogelijk was. De zijl was echter geen succes, naar we mogen aannemen vanwege het dichtslibben van de buitendijkse riet (geul), hetgeen op zijn beurt kan zijn veroorzaakt door het stijgen van de zeespiegel. In een arbitrale uitspraak bepaalde de Raad van Groningen dat de zijl moest worden verwijderd en – desgewenst – elders kon worden herplaatst om de lage landen van Innersdijk en het Vierendeel een eigen uitwatering te geven. Dit zou een oplossing kunnen zijn voor de wateroverlast die de lagelandsters bedreigde na de inlating van het noordelijke deel van het Oosterniezijlvest (met o.a. Uithuizen en Zandeweer) in het Winsumerzijlvest (1459-1460).[37]

Ik vermoed dus dat het water uit het Noordelijke Laagland – en ook dat uit de omgeving van Menkeweer – aanvankelijk noordwaarts heeft gelopen. Dit past bij de gedachte dat het door de Oude Ae afgevoerde water via de ontginningssloot die later de Deel en nog later Winsumerdiep zou worden, eerst in *oostelijke* richting heeft gestroomd om bij Onderdendam ('*Onlanderdam'*) noordwaarts te zwenken.[38]

Als ik het goed zie is iets dergelijks ook gebeurd bij het westelijke deel van de Delf, het ten oosten van Winneweer gelegen stuk van het Damsterdiep. Daar heeft het water waarschijnlijk eerst in westelijke richting (naar de Fivel toe) gelopen en ook daar is, na het dichtslibben van de Fivelboezem, de stroomrichting omgedraaid.[39] In de buurt van Onderdendam kan het ook zo zijn gegaan. Toen de opslibbing aan de wadkant bij Warffum afwatering in noordelijke richting ging bemoeilijken – of vanwege het toegenomen wateraanbod door de ontginning van het Centrale Woldland – heeft men de Deel (Winsumerdiep) in westelijke richting doorgetrokken, dwars door de oeverwal heen en tussen de wierden van Winsum en Obergum door, naar de benedenloop van de Hunze. Zo kon het water in westelijke richting afstromen.

---

37 GrA 2043-24 (c. 25 juli 1458). Zie ook: *Groningen en het Drentse water* 4, hoofdstuk 4.3.

38 Over het toponiem Onderdendam is meer te vertellen. Dat komt aan de orde in *Landschap lezen* 3.

39 Dit thema wordt in *Landschap lezen* 4 besproken.

Wanneer de stroomrichting in de Deel ten tijde van het graven van het noordelijke stuk van de Oude Ae al oost-west zou zijn geweest, is het nauwelijks te verklaren waarom men, na het kruisen van de Zuider Haandijkstertocht, een meer oostelijke richting heeft aangehouden, zeker als we bedenken dat ook dit noordelijke stuk van de Oude Ae schuin door de verkaveling gaat en we op grond daarvan mogen aannemen dat die al bestond toen de noodzaak ontstond om deze waterlossing te graven. In dat geval zou je immers een westelijke orientatie verwachten!

In het hier beschreven scenario is het heel goed mogelijk dat de structuurlijn Baflo-Middelstum de inrichting van het hele gebied heeft bepaald.

Warffumermaar ten noorden van de Hoantil

Het tracé van deze watergang staat haaks op de lijn Baflo-Middelstum en komt overeen met de oriëntatie van de Oude Ae.
Ter weerszijden van en evenwijdig aan dit maar lopen, op ongeveer 1 kilometer afstand, de Oude Weer en de Delthe-Usquerdermaar.

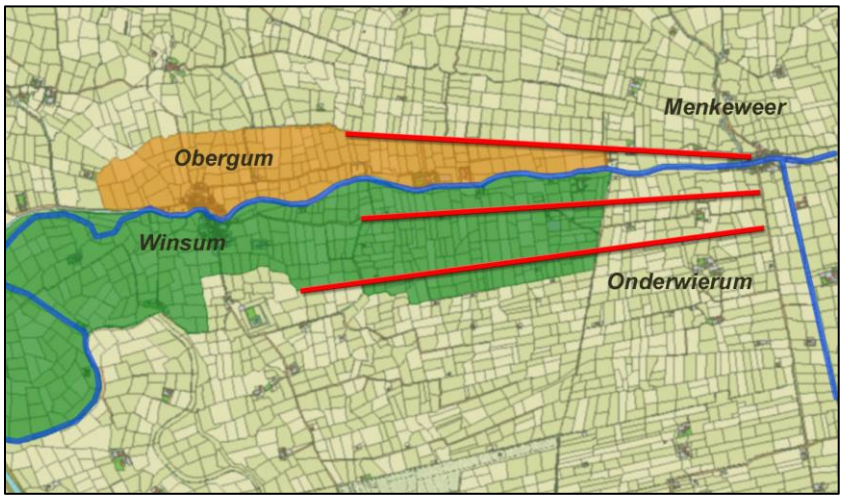

De kerspelen Obergum en Winsum

De rode lijnen geven kavelscheidingen aan die vanuit de gemarkeerde kerspelen Obergum en Winsum doorlopen in de buurkerspelen Menkeweer en Onderwierum. Op de noordelijke lijn ligt de Onderdendamsterweg/ Winsumerweg (N996), op de middelste de Munsterweg.

De kerspelgebieden van Obergum en Winsum vertonen net zoals dat van Ranum, dat we op een vorig plaatje zagen, een langgerekte vorm. Meer nog dan van de ten zuiden van Winsum liggende kerspelen Bellingeweer en Wetsinge, die we kunnen beschouwen als later van Winsum afgesplitste parochies, kun je zeggen dat de kerspels Obergum en Winsum een ‘opstrekachtig’ karakter vertonen. Ik doel dan vooral op het gebied ten *oosten* van de dorpswierden. Ik interpreteer deze langgerekte vorm als een aanwijzing voor een zich reeds

zeer vroeg in oostelijke richting uitbreidend landgebruik vanaf de hoogte van de oeverwal. Gecombineerd met de al eerder uitgesproken veronderstelling dat het gebied ten noorden van de knik in de Oude Ae eerder tot ontwikkeling is gekomen dan het ten zuiden daarvan liggende land, leidt dit tot de conclusie dat de ontginningen in deze buurt begonnen zijn in de strook ter weerszijden van wat nu het Winsumerdiep heet.

Het met de rode lijnen aangezette patroon bevestigt het vermoeden dat de Deel (het Winsumerdiep) eenvoudig één van de ontginningssloten is geweest die vanuit de wierden op de oostelijke oeverwal van de Hunze naar het oosten zijn gegraven, mogelijk – maar niet noodzakelijk – in aansluiting op een natuurlijke waterloop die tussen de wierden van Winsum en Obergum door in westelijke richting stroomde. Doordat de sloot in open verbinding stond met de benedenloop van de Hunze, was hij aan de werking van de getijden onderhevig met de vorming van lichte kronkels als gevolg.

Ik onderstreep nogmaals het belang van de regelmatige afstanden tussen de Weer, het Warffumermaar en de Delthe waarop ik eerder wees, en de overeenkomst in oriëntatie van enkele landschapselementen ten noorden en zuiden van het Winsumerdiep. Ik kan mij moeilijk voorstellen dat een dergelijk grootschalig patroon door zelfstandig opererende kleine landeigenaars is vastgesteld. Er lijkt hier een 'bovenlokale' autoriteit de regie te hebben gevoerd. Ook de kerken van Baflo en Middelstum (de voorgangers van de huidige!) lijken bij de inrichting van het land een rol te hebben gespeeld.

Toen het Noordelijke Laagland niet meer noordwaarts kon afwateren, is de waterloop tussen Winsum en Obergum verder uitgegraven, zodat het water van de Deel in westelijke richting kon afstromen naar de grote Hunzekronkel ten westen van Winsum, die ik elders 'Baatjeborgkronkel' heb genoemd.[40] Er was nog geen zijl en mogelijk was in die tijd de noordelijke Hunzemonding (bij Eenrum) nog niet helemaal dicht.

Sporen van waterlopen die zowel de westelijke als de oostelijke wierdenrij kruisen, maken duidelijk dat een nadere studie van de bodem in het Noordelijke Laagland mogelijk en ook nodig is als we meer willen weten van de ontwikkeling van deze streek.
Het tussen Baflo en Middelstum gelegen voormalige veengebied dat ik het 'Noordelijke Laagland' noem, werd door Roeleveld aangeduid als de 'Noordelijke centrale streek'.[41] Volgens hem was, zoals gezegd, het veen hier rond het begin van de jaartelling al helemaal verdwenen. Het gebied moet daarna gelijkenis hebben vertoond met een moerasachtige kwelder. Het rastervormig systeem van sloten zou dus het gevolg kunnen zijn van ontginningsactiviteiten die in de Karolingische tijd zijn ondernomen en zijn uitgegaan van de kwelderrug waarop onder meer Baflo is gelegen.

Deze uitweiding naar het Noordelijke Laagland heeft een mogelijke verklaring opgeleverd voor de merkwaardige noord-noordoostelijke oriëntatie van het meest noordelijke stuk van de Oude Ae. Het is echter zinvol om ook nog eens deze hele watergang te overzien en in het bijzonder aandacht te schenken aan het zuidelijke deel ervan, dat soms ook gewoon als Oude Ae wordt aangeduid, maar eveneens Nieuwe Ae of Kleine Ae wordt genoemd.

---

40 *Groningen en het Drentse water,* deel 4.

41 W. Roeleveld, *The Holocene Evolution of the Groningen Marine-Clay District*. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Supplement jrg. 24, 1974 (Den Haag 1976) 106.

De totale lengte van de Oude Ae is 7900 meter, gemeten vanaf de afgesneden westelijke Hunzekronkel in de Koningslaagte in het zuiden en het Winsumerdiep in het noorden. Wat de oriëntatie aangaat zijn er meerdere panden te onderscheiden. Het noordelijke pand A, gelegen tussen het Winsumerdiep en de knik ter hoogte van het Wetsingermaar/Zuider-Haandijkstertocht, is 2357 meter lang en heeft een oriëntatie van 192,3°. Het pand vanaf de genoemde knik tot aan de plek waar de Munnikeweg/Pijpsterweg de Oude Ae kruist (pand B), is 3630 meter lang en heeft de oriëntatie 183,7°. Dan volgt een 727 meter lang pand C vanaf de genoemde kruising tot aan de flauwe kromming op GPS 53.274765, 6.555433. Dit pand heeft de oriëntatie 186,1° slechts weinig afwijkend dus van pand B. Het volgende pand, pand D, is 649 meter lang en heeft de oriëntatie 200,2°. Het laatste pand, E, is 463 meter lang en de oriëntatie daarvan is 193,7°.

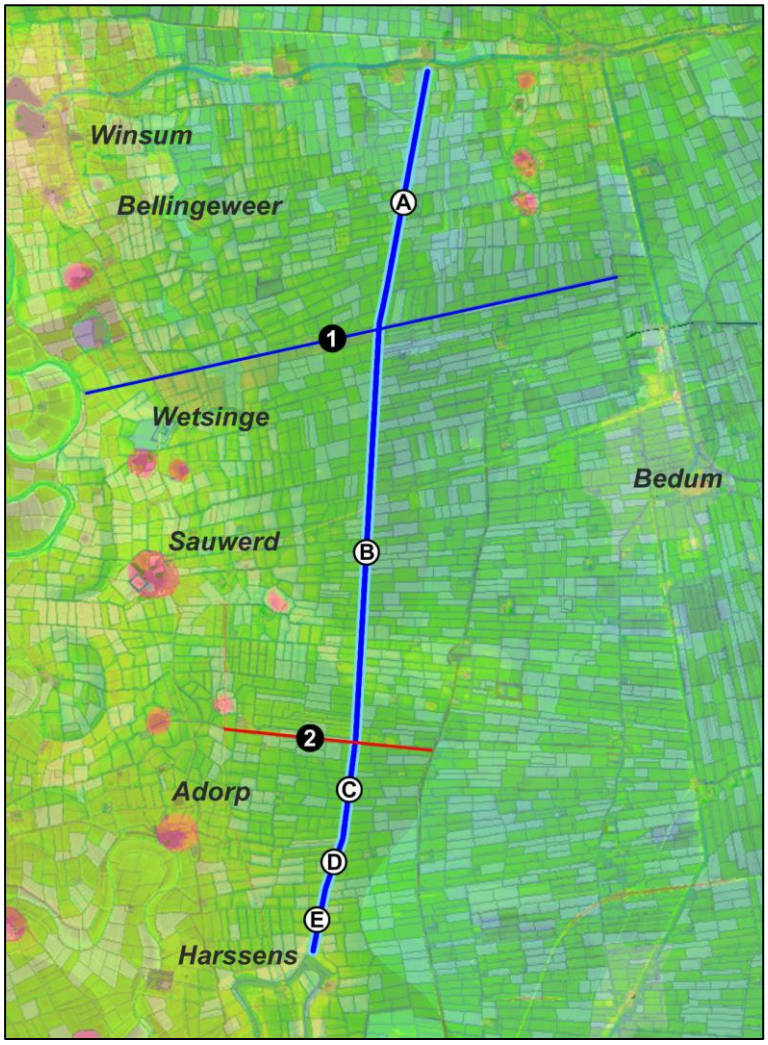

De Oude Ae helemaal.

De met A-E gemerkte panden worden in de tekst beschreven.

1. Wetsingermaar/ Zuider-Haandijkstertocht
2. Munnikeweg/Pijpsterweg

Oude Ae vanaf de Munnikeweg/Pijpsterweg, gezien in noordelijke richting (pand B)

Wanneer je deze feiten op een rijtje zet, rijst de gedachte dat we hier te maken hebben met drie van elkaar te onderscheiden delen. Van het noordelijke stuk (A) hebben we gezien dat het waarschijnlijk het oudst is, dat de koers ervan wellicht samenhangt met de structuur van het Noordelijke Laagland en dat het door dit kanaal afgevoerde water aanvankelijk in oostelijke richting kan hebben gestroomd.

Van het verhoudingsgewijs lange middenpand (pand B) heb ik eerder aangegeven dat het haaks staat op de lijn Wetsinge-Bedum, jonger moet zijn dan pand A en doelbewust daarop lijkt te zijn aangesloten.

Ofschoon het ten zuiden van de Munnikeweg/Pijpsterweg gelegen deel van de Oude Ae maar liefst drie verschillende oriëntaties vertoont (de panden C, D en E), ben ik geneigd dit stuk toch als één geheel te zien. De veronderstelling ligt voor de hand dat dit zuidelijke deel van de Oude Ae ouder is dan het middendeel en dat het water hierin aanvankelijk in *zuidelijke* richting heeft gestroomd. Misschien moeten we nog preciezer zijn en zeggen dat het vooral de panden D en E zijn, die het oudst lijken en die het water naar de Hunzelus bij Harssens hebben afgevoerd. Voor de bewoners van de wierden Adorp en Harssens moet die grote kronkel in de Koningslaagte de meest voor de hand liggende mogelijkheid zijn geweest voor de ontwatering van hun ten noorden daarvan gelegen hooilanden.

In *Landschap lezen* 6 zullen we zien dat er reden is om aan te nemen dat de grote Hunzekronkels in de Koningslaagte omstreeks 1250 zijn afgesneden. Het water in de panden D en E kan dan hooguit tot c. 1250 naar het zuiden hebben gestroomd. Daarna kon het alleen naar het noorden worden afgevoerd en moest een verbinding tot stand worden gebracht met pand B.

De relatief hoge ouderdom van het zuidelijke deel van de Oude Ae (de Nieuwe of Kleine Ae) lijkt mij te worden bevestigd door de verkaveling, die ter weerszijden van dit deel van de watergang wat rommeliger is dan die ter hoogte van pand B. Overigens geldt deze opmerking ook voor het noordelijke pand. Mogelijk zijn de panden A, D en E omstreeks dezelfde tijd gegraven (9^{e} of begin 10^{e} eeuw?).

Oude Ae vanaf de Munnikeweg/Pijpsterweg, gezien in zuidelijke richting (pand C)

Op de achtergrond is de lichte kromming zichtbaar, waar pand D begint.

Nieuwe of Kleine Ae vanaf de molen Koningslaagte (pand E)

We kijken in noordelijke richting.

Tegen het idee dat het zuidelijke deel van de Oude Ae in werkelijkheid ouder is dan het middendeel, lijkt te spreken dat dit stuk van de watergang ook wel *Nieuwe Ae* wordt genoemd. Deze benaming is echter verklaarbaar wanneer we bedenken dat deze sloot als laatste is aangesloten op de bestaande, dus 'Oude' Ae, waarmee ik dan de panden A en B bedoel. Deze panden bestonden al 300-350 jaar toen het – op zichzelf natuurlijk ook al veel oudere – zuidelijke stuk op de Oude Ae werd aangesloten en daardoor onderdeel daarvan ging uitmaken. Het zuidelijke stuk kon dus met reden 'Nieuwe Ae' worden genoemd.
Ook de naam '*Kleine* Ae' is alleszins begrijpelijk. De lengte van het zuidelijk deel (de panden C, D en E) is minder dan een derde van de gezamenlijke lengte van het noordelijke en middenpand van de Oude Ae.[42]

Overigens wijst het bestaan van afzonderlijke aanduidingen voor het zuidelijke stuk van de Oude Ae er zelf ook al op dat we hier te maken hebben met een watergang die later van het geheel onderdeel is gaan uitmaken.

[42] 1,9 tegen 6 km.

De grote lijn

Bij deze overmaat aan details zouden we haast de grote lijn van het verhaal kwijtraken. Ter herinnering daaraan: we zijn bezig met een bespreking van de kanalen die het overtollige water hebben afgevoerd uit de zones die ten westen en ten oosten van het Centrale Woldland lagen, respectievelijk ten oosten van de wierdenrij van Ubbega en ten westen van de wierden van Stedum en omstreken.

Door de bodemdaling als gevolg van de ontginning van die zones kon het water daar niet meer via de oorspronkelijke afwateringssloten, de in hoofdstuk 2 besproken 'oersloten', weg. Ter oplossing van dat probleem zijn de Oude Ae en het Westerwijtwerdermaar gegraven.

Na de bespreking van de Oude Ae is nu de beurt aan het Westerwijtwerdermaar.

Westerwijtwerdermaar

Na de bespreking van de Oude Ae en de mogelijke samenhang van deze watergang met het Noordelijke Laagland is het de beurt aan het oostelijke afwateringskanaal, het Westerwijtwerdermaar.

Het Westerwijtwerdermaar tussen de Douwtil en Peertil

Aan deze watergang vallen op zijn minst twee dingen op:

- de naam
- de verschillende vormen die hij vertoont

Op de bovenstaand foto zien we het stuk van het Westerwijtwerdermaar tussen de Douwtil ('de oude til') en de Peertil, die in oude bronnen ook 'Nieuwetil' wordt genoemd.

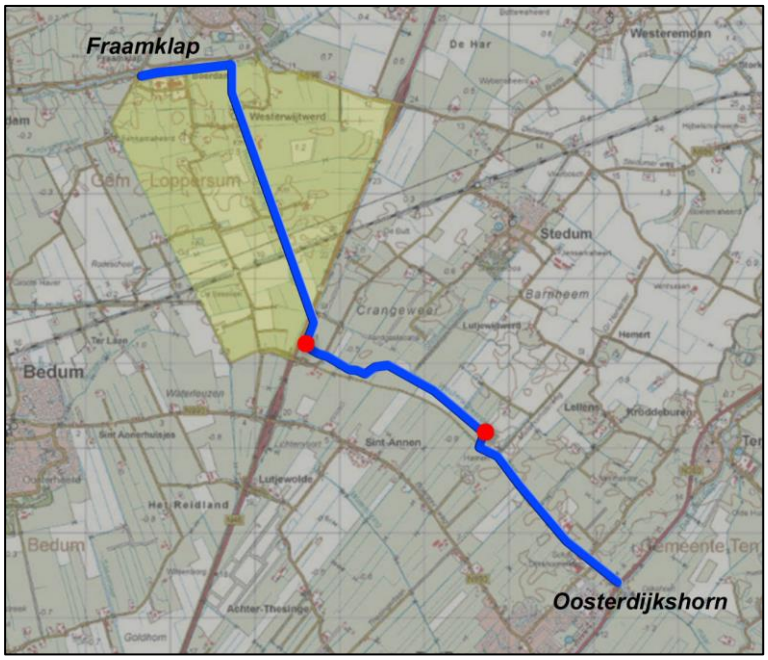

Westerwijtwerd en het Westerwijtwerdermaar

Het kerspelgebied van Westerwijtwerd is aangegeven met een geel vlak.
In de tekst wordt het tussen de rode stippen gelegen deel van het Westerwijtwerdermaar besproken.

Alvorens op die beide punten nader in te gaan moeten we duidelijkheid scheppen over wat we in dit verband met het woord 'Westerwijtwerdermaar' bedoelen.

Bij het Noorderzijlvest wordt daarmee de watergang aangeduid die gelegen is tussen Fraamklap en Oosterdijkshorn. Bij Fraamklap staat het maar in verbinding met het Boterdiep, ruim 1 km verder naar het oosten – bij de Westerwijtwerderhorn – maakt het een scherpe bocht naar het zuiden, buigt lichtelijk naar het zuidoosten, passeert het dorp Westerwijtwerd en loopt dan in een rechte lijn door tot de Eemshavenweg, aan de oostzijde waarvan het naar het zuidzuidwesten zwenkt. Het loopt over 350 m parallel aan de Eemshavenweg, maakt weer een haakse bocht naar het zuidoosten en volgt dan over c. 5 km een eerst licht kronkelend, daarna min of meer recht tracé totdat het bij Oosterdijkshorn in het Damsterdiep uitkomt.

In het hierna volgende gaat het in het bijzonder om dat deel van de watergang dat gelegen is tussen de Eemshavenweg en de 'Maljehornstertocht' (op het kaartje aangegeven met rode stippen), een deel van het Westerwijtwerdermaar dus dat ***niet*** in het kerspel Westerwijtwerd ligt. Op het Westerwijtwerder deel van het Westerwijtwerdermaar (tussen Fraamklap en het Kardingermaar-Maarvliet, en tussen de 'Maljehornstertocht' en Oosterdijkshorn) ga ik in *Landschap lezen* 3 nader in.

Het feit dat de watergang tussen Fraamklap en Oosterdijkshorn in zijn geheel 'Westerwijtwerdermaar' heet, is op zichzelf al vreemd. Het Hunsingoër dorp Westerwijtwerd ligt op maar liefst 7 km afstand van het in Fivelgo gelegen Oosterdijkshorn, dat in de bronnen meestal kortweg 'Dijkshorn' wordt genoemd. Bovendien ligt bij Oosterdijkshorn een verlaat (dat – waarschijnlijk – in 1665 in de plaats gekomen is van een dam met overtocht). Die waterscheiding (dam of sluis) was nodig vanwege het feit dat hier de grens lag tussen het Winsumer en Schaphalsterzijlvest en het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en die watersystemen strikt gescheiden moesten worden gehouden. Waarom werd deze watergang niet Lellenstermaar of Stedumermaar genoemd? Deze dorpen liggen veel dichter

bij Dijkshorn en vallen bovendien onder Fivelgo!

Naamgeving is echter aan verandering onderhevig. Zo is er een tijd geweest dat het zuidelijke deel van het Westerwijtwerdermaar onder meer op de topografische kaarten inderdaad als 'Stedumermaar' werd aangeduid. De naam 'Westerwijtwerdermaar' heeft echter oude papieren en de vraag is dus hoe dat komt.

Een van de redenen waaraan we kunnen denken is dat het kanaal 'van de Westerwijtwerders was' in die zin dat zij het hadden aangelegd omdat ze er belang bij hadden en dat ze dus ook voor het onderhoud moesten zorgen. We zien wel vaker dat de ingezetenen van een kerspel belast zijn met het onderhoud van een stuk infrastructuur dat op grote afstand gelegen is van hun eigen parochie. Zo werd met de naam 'Damsterweg' een stuk van de Stadsweg ten oosten van Garmerwolde aangeduid dat door de kerspellieden van Appingedam moest worden onderhouden. Achter zulke gevallen zit steeds wel een verhaal verborgen.

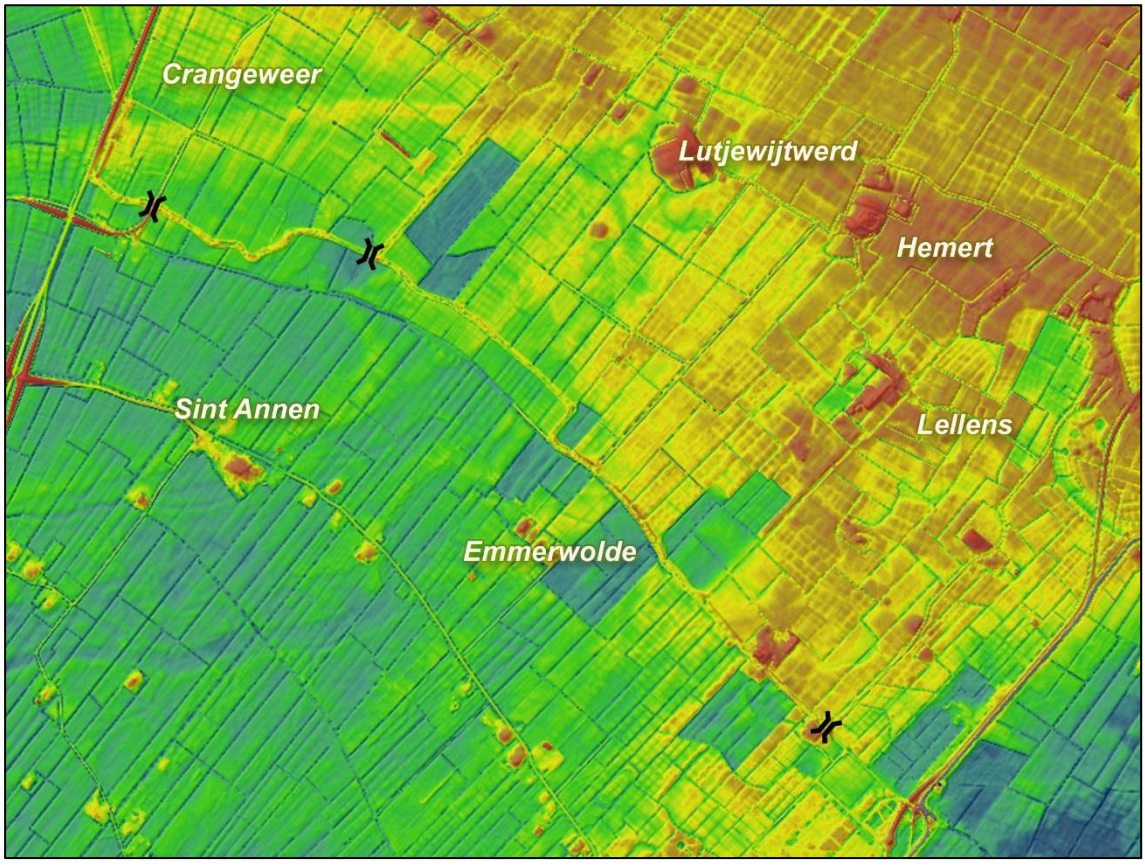

Het Westerwijtwerdermaar op de AHN

Het tracé van het Westerwijtwerdermaar is op dit plaatje met opzet niet gemarkeerd, om beter te laten uitkomen dat deze waterloop tegenwoordig als een rug in het lage land ligt.
Wel is een drietal bruggen aangegeven:

- de Douwtil waar de Crangeweersterweg (in een akte van 1456 *Fijuwelinghe wech* genaamd[43]) het Westerwijtwerdermaar kruist;
- de Peertil ten westen van de plaats waar het Stedumermaar in het Westerwijtwerdermaar uitkomt
- de Dijkshornerklap in Oosterdijkshorn.

[43] GrA 619-89 reg.nr. 112 (1456).

Dat aanleg en onderhoud ook in het geval van het Westerwijtwerdermaar een rol spelen, blijkt uit de uitspraak die op 13 september 1529 werd gedaan in een conflict tussen Westerwijtwerd en Stedum over het onderhoud van een gedeelte van het 'Deelstermaar'.[44] Ik zal deze tekst vanwege zijn grote belang voor de geschiedenis van het landschap en zijn inrichting de volgende keer uitvoerig bespreken. We moeten hem op dit moment al vermelden, aangezien daarin te lezen staat dat de inwoners van Westerwijtwerd het Westerwijtwerdermaar naar Oosterdijkshorn inderdaad als 'hun kanaal' beschouwden.

Op de vraag hoe het komt dat de Westerwijtwerders belast zijn geweest met het onderhoud van deze 'in het buitenland' gelegen watergang kom ik dus later terug.

Niet alleen de naam Westerwijtwerdermaar roept vragen op. Ook de verschillen in het tracé geven te denken. Tussen de Eemshavenweg en het Damsterdiep zijn twee of, zo men wil, drie naar hun voorkomen verschillende stukken te onderscheiden.

1. het westelijke einde (de 1500 meter tussen de Eemshavenweg en de Peertil) slingert een beetje en maakt daardoor een natuurlijke indruk;
2. dan volgt over 1000 meter een recht stuk (langs de Docterspolder) dat eindigt met een haakse bocht, waarna een 170 meter lang stukje watergang volgt tot een tweede kniebocht;
3. vanaf de tweede kniebocht (bij 'de Leste Stuver') tot aan de monding in het Damsterdiep loopt het maar over 2400 meter een min of meer recht tracé dat haaks op een structuurlijn onder Lellens is gezet.

Eerder liet ik een hoogtekaart zien van het gebied tussen Sauwerd en Bedum. Daarop was een brede inbraakgeul met kleinere prielen met oeverwallen te zien. We zien op het vorige plaatje iets soortgelijks. Vanuit het westen loopt een vrij brede en diepe, zich verwijdende geul naar Emmerwolde. Daar verdwijnt hij onder de later afgezette klei. 700 meter verder naar het noorden loopt, in een zich verbredende waaier, een smallere kreek in dezelfde richting. Sint Annen ligt zo'n beetje in het bed van deze kreek. Ten noorden ervan zien we een opvallende oeverwal.

De bij deze kreek horende laagte is te volgen tot aan Lutjewijtwerd. Verder naar het noordoosten zijn de sporen afgedekt door jongere afzettingen.

Net als ten aanzien van de situatie aan de westzijde van het Woldland ben ik geneigd aan te nemen dat dit patroon het gevolg is van inbraken van zeewater dat via bestaande waterlopen het veen binnen kon dringen.[45] Waarschijnlijk was de bodem aan de randen van het Woldland al gedaald door menselijk ingrijpen (ontwatering en ontginning). Hetzelfde zal het geval zijn geweest op verschillende plaatsen dieper het land in, vooral langs voormalige veenstroompjes.
Het verkavelingspatroon dat we hier zien sluit aan bij dat van het aangrenzende wierdenland en moet bij de tweede ontginningsfase horen. Als we de chronologie van de Westerseweg aanhouden, moeten we aan de 11e eeuw denken. De archeoloog Piet Kooi, die de wierde

44 GrA 2778-17 fol. 17v-18.

45 Ook Roeleveld denkt dat deze kreken na de ontginning van het veen zijn ontstaan (Roeleveld, *Evolution* 65).

van de Weer heeft onderzocht, beschouwt de verkaveling bij Stedum en Huizinge als jong.[46] De nederzettingen liggen ook op jonge kleiafzettingen en de oudste vondsten van De Weer zijn, in vergelijking met die in het oude wierdenland, jong (9e en 10e eeuw).

De hoogtekaart laat zien dat niet alleen het tracé van het Westerwijtwerdermaar, maar ook het terrein waardoor de watergang loopt, grote verschillen vertoont. Tussen de Eemshavenweg en de Maljehornstertocht gaat hij door laagland, tussen de Maljehornstertocht en Dijkshorn ligt het terrein veel hoger. Ik weet niet wanneer de kleilaag is afgezet die we tussen Ten Boer en Lellens zien liggen. Maar ik vermoed – mede op grond van berichten over inundaties in de kroniek van Wittewierum – dat ze relatief jong is (12e-13e eeuw).

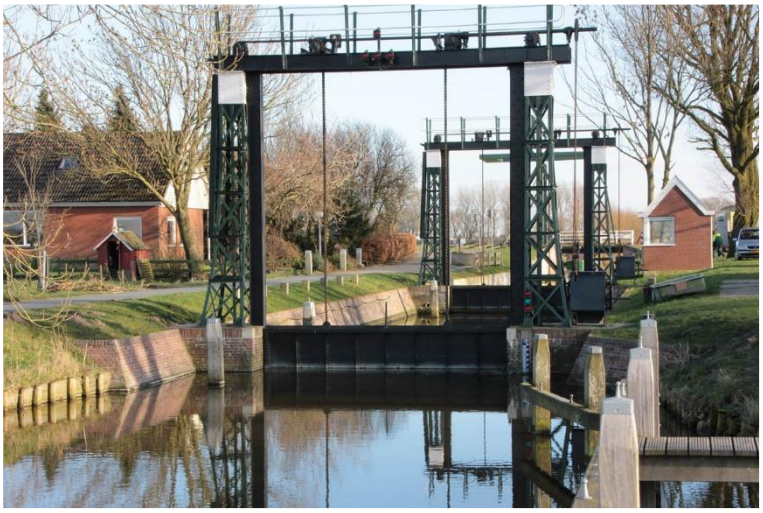

Verlaat Oosterdijkshorn

Bij Oosterdijkshorn, op de plaats waar vroeger de waterscheiding was tussen het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest en het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen, bevindt zich een uit zogenaamde 'Stoney-schuiven' bestaande schutsluis. Het type sluis is vernoemd naar zijn uitvinder, de Britse ingenieur Francis Goold Morony Stoney (1837-1897).

Over het Westerwijtwerdermaar en zijn oorsprong wordt (uiteraard!) verschillend gedacht. Op de website van het Noorderzijlvest vond ik de mededeling dat het verlaat te Oosterdijkshorn in 1665 is gebouwd 'na het graven van het Westerwijtwerdermaar'. Hierdoor wordt de indruk gewekt dat deze waterloop kort voordien was gegraven. Elders las ik het uit de lucht gegrepen verhaal dat het Westerwijtwerdermaar onderdeel zou zijn geweest van het trekvaartensysteem dat in de 17e eeuw door de provincie Stad en Lande werd opgezet en beheerd.

De meeste onderzoekers zijn het er wel over eens dat het Westerwijtwerdermaar oud is. Sommigen denken zelfs dat het een natuurlijke oorsprong heeft. De Damster schoolmeester H.P. Steenhuis reconstrueerde in 1830 de oude loop van de Fivel. Volgens hem voerde het Westerwijtwerdermaar het water af dat door een westelijke tak van de Fivel naar het noorden stroomde. Met deze westelijke tak bedoelde hij de waterloop die Lustigemaar heet en die we later nader zullen bekijken. Hij volgde daarmee de Groningse burgemeester Menso Alting (c. 1636-1712), die de hoofdstroom van de Fivel in de 13e eeuw via Appingedam liet lopen en bij Farmsum in de Eems uitkomen, maar een zijtak via Lustigemaar, Westerwijtwerdermaar en Maarvliet naar het noorden liet stromen om ten oosten van Uithuizen in de Waddenzee uit te komen.

---

46 P.B. Kooi, K. Klaassens en J.H. Zwier, 'De wierde De Weer bij Stedum (Gr.)', in *Paleo-Aktueel* 2 (Groningen 1991) 108-110.

Reconstructie van de oude loop van de Fivel door H.P. Steenhuis (1830)

Onder deze kaart staat aangetekend: 'Ontvangen van Appingedam van den kundigen schoolmeester H.P. Steenhuis den 28 February 1834 (Get.) Feith'.

Meester Steenhuis was in de 19e eeuw niet de enige die Altings opvatting deelde, zoals blijkt uit de door N. Westendorp aangevulde *Beknopte aardrijks- en geschiedkundige beschrijving der Provincie Groningen* van Hs. Kremer.[47] Over de Scharmer en Slochter Ae lezen we bij hem: 'Hier [in Woltersum] echter verdeelt zich de Ee weder in tweeën; de oostelijke tak begeeft zich naar Wittewierum en bij Ten Post in het Damsterdiep en zoo verder; de andere tak gaat met verscheidene bogten naar Dijkshorn en zóó verder naar het Maarvliet, zoo als althans sommigen willen.' Wie die anderen zijn schrijft Westendorp niet, maar Menso Alting en meester Steenhuis hoorden daar in elk geval bij. Deze opvatting is vervolgens overgenomen door A.J. van der Aa in diens aardrijkskundig woordenboek.[48]

Een andere variant zien we bij Pieter Mennes Bos, boer op 't Zandtstervoorwerk, wiens aantekeningen door ir. Johan van Veen zijn uitgewerkt tot het bekende *De Fivel en hare verzanding* uit 1930.[49] In dat boek staat niets over het Westerwijtwerdermaar, maar uit de bijbehorende, uit 1919 daterende kaart blijkt dat Bos dit maar zag als een verbinding tussen de uit Harkstede afkomstige Kleisloot en de nu verdwenen watergang die ik 'Dellekanaal' noem.

47 Hs. Kremer, *Beknopte aardrijks- en geschiedkundige beschrijving der Provincie Groningen* (Groningen 1839²) 322.

48 A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden.* Tiende deel (Gorinchem 1847) 116.

49 P.M. Bos en Joh. van Veen (ed.), *De Fivel en hare verzanding* (Leiden, 1930).

Oude waterlopen volgens Menso Alting (1697)

Uitsnede uit de 'Kaart van Friesland, Groningen, Drenthe en een deel van Oost-Friesland na de overstromingen uit de 13e eeuw', opgenomen in de *Descriptio secundum antiquos agri Batavi et Frisii sive notitia Germaniae Inferioris*, door Menso Alting (Amsterdam 1697).

1. Fivel
2. Westerwijtwerdermaar
3. Maarvliet
4. Damsterdiep

De dunne- en stippellijntjes van de originele kaart zijn met een blauw lijntje geaccentueerd.

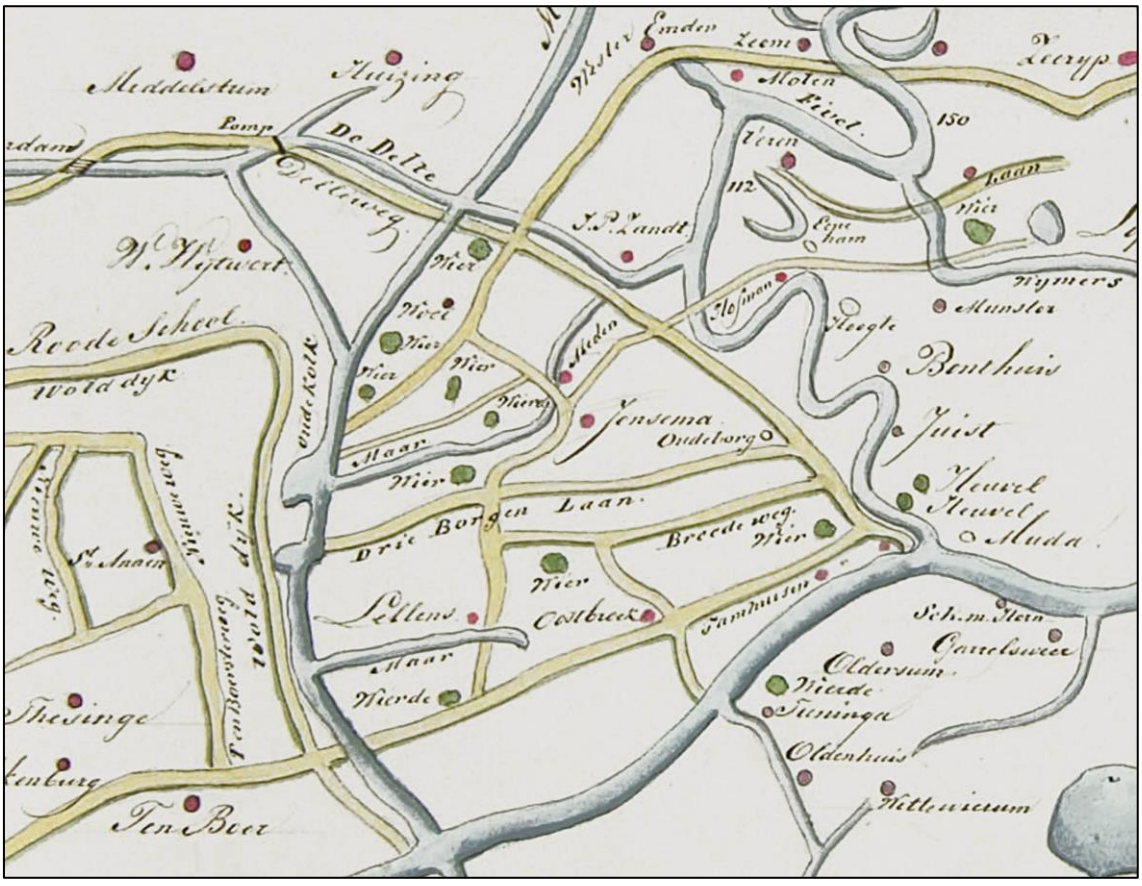

Fivel en Westerwijtwerdermaar volgens H.P. Steenhuis

Tussen het Westerwijtwerdermaar en de Wolddijk tekende Steenhuis een 'oude kolk'. Hij laat het maar na de kruising met het Dellekanaal (door Steenhuis 'de Delte' genoemd) als Maarvliet doorlopen in noordoostelijke richting.

Ook Kooper achtte het ‘voor een vroege periode niet onwaarschijnlijk’ dat het Westerwijtwerdermaar water uit de omgeving van Scharmer heeft afgevoerd.[50]

De genoemde onderzoekers hebben zich niet afgevraagd hoe de eerder genoemde tekst uit 1529 bij hun theorie past. Dat is niet zo vreemd, want zij zullen geen kennis hebben gehad van dit document. Overigens komt het ook nu zelden voor dat onderzoekers van de waterstaats- en landschapsgeschiedenis oude teksten op hun menu hebben staan.

In het Wikipedia-artikel over het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen staat te lezen dat de aanleg van het Damsterdiep (1424) de oude scheepvaartverbinding doorbrak tussen de Fivelboezem en het Reitdiep. ‘Het Lustigemaar, die via het Stedummer- en Westerwijtwerdermaar in het Winsumerdiep uitmondde, werd hier doorsneden.’

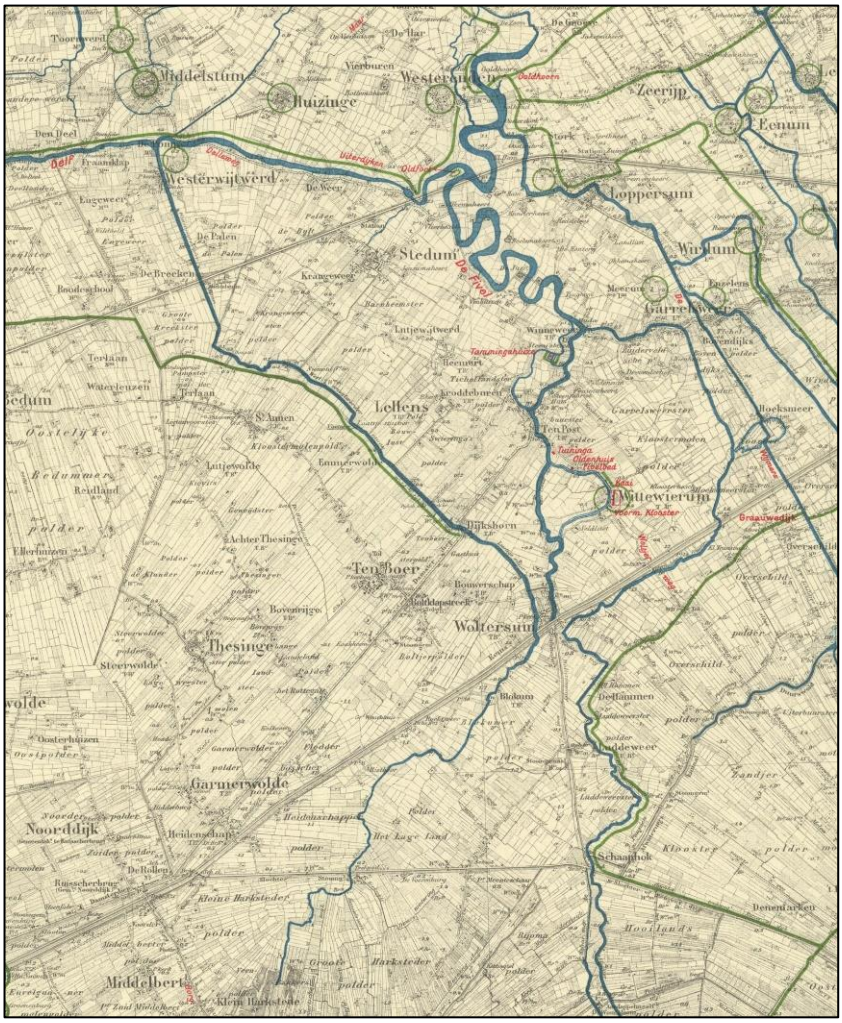

De variant van Pieter Mennes Bos (1919)

Ik kan moeilijk geloven dat het Westerwijtwerdermaar ooit gediend heeft als benedenloop van het Lustigemaar. Ter staving van mijn scepsis verwijs ik naar de eerder getoonde uitsnede uit de AHN kaart, waaruit blijkt dat het Westerwijtwerdermaar ten noordoosten van Ten Boer door een relatief hoog opgeslibde zone gaat.[51] Ik herinner bovendien aan

50 J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen 1939), 39.

51 Zie p. 94.

het laatste plaatje van hoofdstuk 2.3, waarop ik met een stippellijn heb aangegeven hoe, in de periode vóór de afleiding door de Ten Postertocht, het door het Lustigemaar aangevoerde water in de richting van de Fivel kan hebben gestroomd. Op hetzelfde AHN-plaatje zijn in dat gebied ook enkele kromme laagten te zien die mogen worden geïnterpreteerd als de sporen van een oude bedding.

Aanwijzingen voor het bestaan hebben van een oude waterloop tussen de Maljehornstertocht en Dijkshorn ontbreken. Het lijkt er juist op dat het betreffende gedeelte van het Westerwijtwerdermaar, dat hier direct langs de Wolddijk loopt, verhoudingsgewijs jong is.

Westerwijtwerdermaar vanaf de Douwtil

We zien hier een deel van het 'natuurlijke stuk' van het maar. We kijken naar het noordwesten.

Het lijkt erop dat onze voorgangers de complexiteit van de landschapsontwikkeling hebben onderschat en dat de verschillende delen van het Westerwijtwerdermaar er niet alleen verschillend uitzien, maar ook uit verschillende perioden dateren en verschillende functies hebben gehad.

Als ik het goed zie heeft het gedeelte van het Westerwijtwerdermaar tussen de Maljehornstertocht en het Kardingermaar-Maarvliet de rol vervuld die de Oude Ae aan de westzijde van het Centrale Woldland speelde. Het heeft het water afgevoerd dat opgesloten was in de zone tussen het Woldland in het westen, de oeverwal in het oosten en de opgeslibde strook bij Oosterdijkshorn in het zuiden.

Zoals eerder aangegeven bevinden zich bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het gebied tussen Stedum en het Westerwijtwerdermaar. We mogen aannemen dat de bewoners van die streek het aangrenzende veen hebben gebruikt en dat daardoor een moeras is ontstaan. Een restant daarvan is te zien op de hoogtekaart: een ronde laagte ten westen van de Peertil. Later is hier, tussen het maar en de Wolddijk, de Docterspolder ingericht.

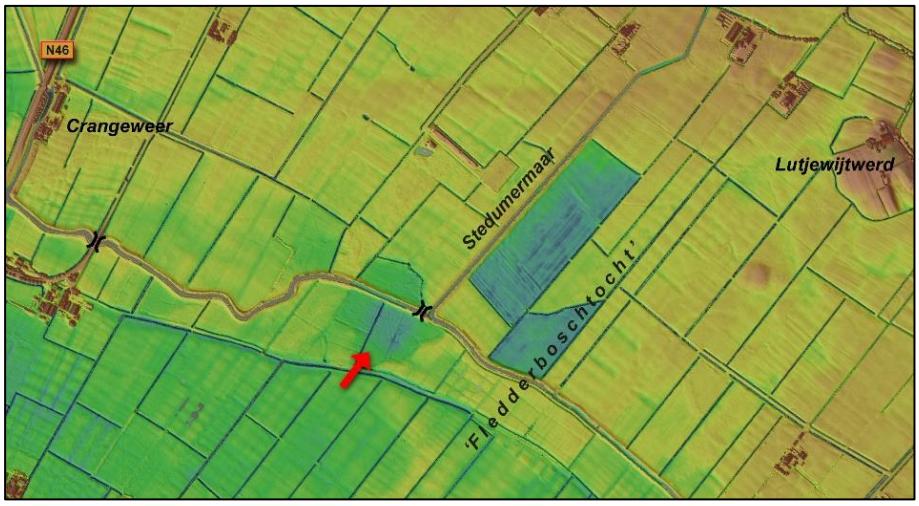

Tussen Crangeweer en Lutjewijtwerd

Het Westerwijtwerdermaar ligt nu ingesloten tussen dijken.
Het pijltje wijst naar de 'oude kolk' die H.P. Steenhuis op zijn kaart heeft vermeld.
Links de Douwtil, in het midden de Peertil of Nieuwetil.

Over de oude kolk die door H.P. Steenhuis op zijn kaart werd vermeld en op het plaatje zichtbaar is als een groene vlek, schreef schoolmeester Wessels van Stedum in 1828:

> 'Voort achter de Stedumer Nieuwe til[52] (ik weet niet regt of het onder Stedum of St Annen behoort) ligt een oud toegewassen meer, groot plm. 4 bunders; oude lieden dragen heugenis, dat in hunne kindsche dagen 't geheel vol riet en andere waterplanten stond en eene herbergzame plaats voor watervogelen was enz.'

Het Westerwijtwerdermaar gaat dwars door de voormalige poel heen, hetgeen erop wijst dat de laagte al bestond voordat dit stuk van het maar werd gegraven.

De 'Fledderboschtocht' (een van de 'oersloten') loopt aan weerszijden van het voormalige moeras door. Ik vermoed dat in de periode vóór de aanleg van de Wolddijk (omstreeks 1200) het water dat door deze tocht vanuit het zuidwesten werd aangevoerd, door het Westerwijtwerdermaar werd 'afgevangen' en in noordwestelijke richting afgevoerd om vervolgens via het Kardingermaar-Maarvliet naar het Dellekanaal te lopen. Hetzelfde geldt voor de andere 'oersloot' die even verderop parallel aan de 'Fledderboschtocht' naar het noordoosten heeft gelopen, over 170 meter samenvalt met het Westerwijtwerdermaar en oorspronkelijk in de Fivel uitmondde (de 'Maljehornstertocht').

De oude situatie is hier door de latere opslibbing (uit de 11e-13e eeuw?) vrijwel onherkenbaar geworden.

Anders dan Bos en Van Veen, die blijkens de Fivelkaart geen relatie zagen tussen het Westerwijtwerdermaar en het Kardingermaar-Maarvliet,[53] meen ik dat laatstgenoemde waterloop – die ook de grens vormde tussen Hunsingo en Fivelgo – onderdeel is geweest van de route waarlangs het door het Westerwijtwerdermaar aangevoerde water naar zee stroomde.

---

52 Met *Nieuwe til* bedoelde meester Wessels de Peertil.

53 P.M. Bos en Joh. van Veen (ed.), *De Fivel en hare verzanding* (Leiden, 1930) 12-13 en de bijbehorende kaart.

Peertil

De foto is genomen op 11 februari 2012.

Achter (= ten zuiden) van de Peertil of Nieuwetil mondt het Stedumermaar in het Westerwijtwerdermaar uit.

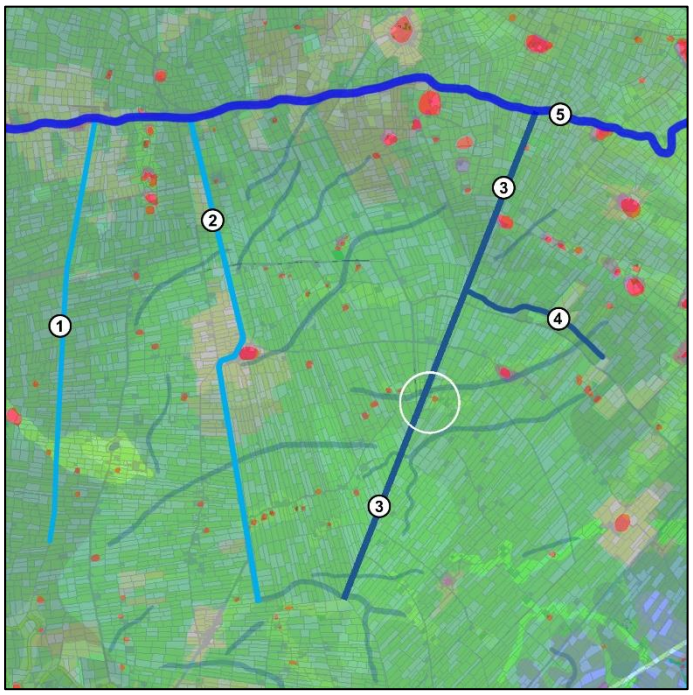

Westerwijtwerdermaar en Kardingermaar-Maarvliet

1. Oude Ae
2. Boterdiep
3. Kardingermaar-Maarvliet
4. Westerwijtwerdermaar
5. Dellekanaal

Het zuidelijke deel van de met het cijfer 3 gemerkte watergang maakt deel uit van een veel langer kanaal dat bij Lutjewolde (in de witte cirkel) naar het noorden knikt, maar in zijn geheel Kardingermaar heet; het noordelijke deel van waterloop 3 wordt Maarvliet genoemd.

Het bovenstaand plaatje laat zien dat het door het oude (‘natuurlijke’) deel van het Westerwijtwerdermaar aangevoerde water via het Kardingermaar-Maarvliet naar het Dellekanaal kon stromen.

Tegelijk diende het Kardingermaar-Maarvliet ook als waterlossing voor de ‘veenkolonie’ (Wester)Emderwolde, gesticht vanuit Westeremden en later meestal Lutjewolde genoemd, en voor het lage zuidelijke deel van het kerspel Westerwijtwerd. Ik kom daarop de volgende keer terug.

Ik besluit dit hoofdstuk weer met een kaartje dat een overzicht geeft van de behandelde materie.

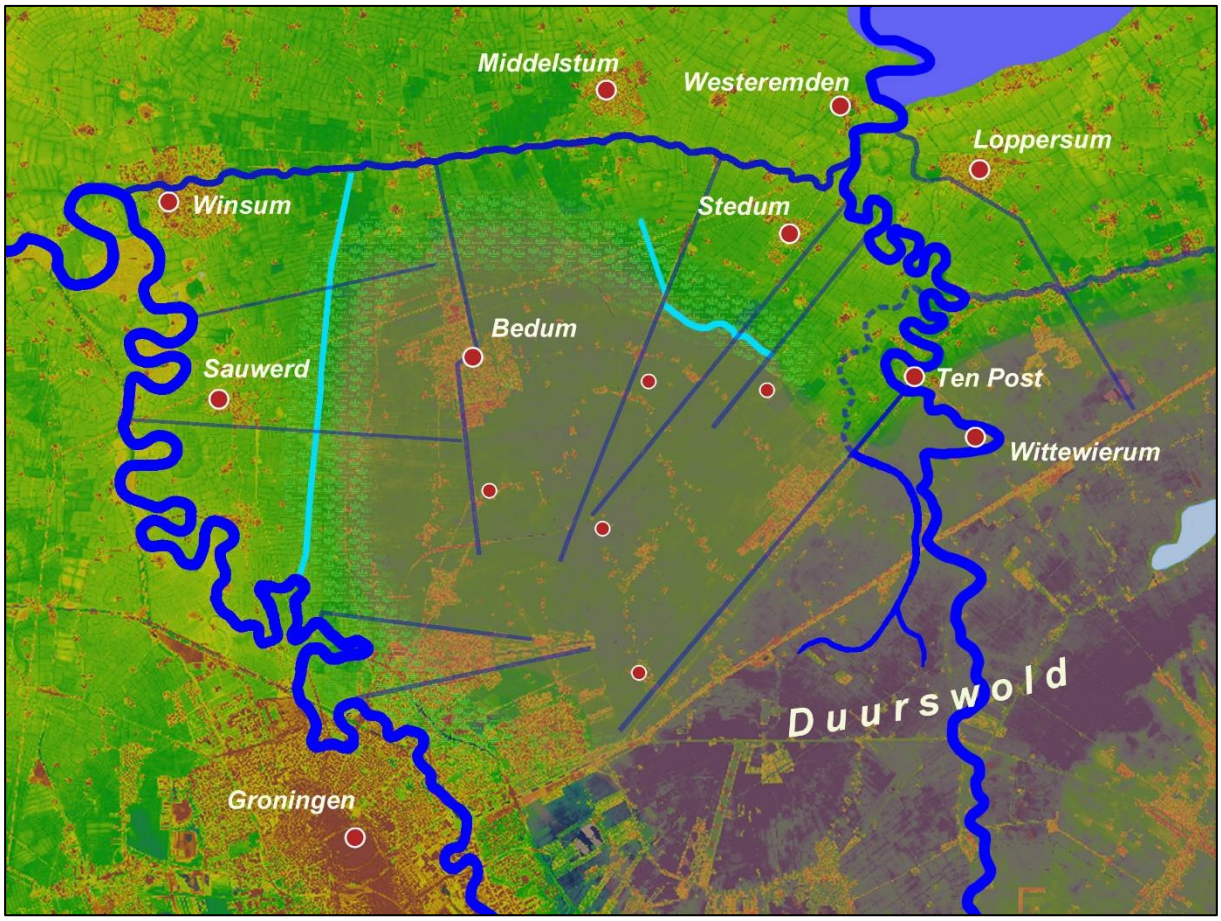

Afleiding van het water aan de randen van het Woldland

Ter weerszijden van het resterende veen van het Centrale Woldland zijn twee 'hulpkanalen' gegraven. Deze zijn met lichtblauwe lijnen aangegeven: links de Oude Ae, rechts een gedeelte van het Westerwijtwerdermaar.

Ten oosten van de Fivel is ook de Delf ingetekend. Zoals gezegd heeft het hier getoonde gedeelte van de Delf in eerste instantie gediend om water uit de zone tussen het wierdengebied op de oostelijke oever van de Fivel en het ten zuiden daarvan gelegen veen naar de Fivel af te voeren. Het water stroomde dus in *westelijke* richting. Ik vermoed dat dit kanaal tot de oudere generatie van gegraven watergangen hoort en dateert uit de tijd toen ook de Deel en het Dellekanaal werden gegraven. De Oude Ae en Westerwijtwerdermaar zijn naar mijn idee wat later tot stand gekomen.

Het noordelijke deel van de Oude Ae, tussen de Deel en de kruising met het Wetsingermaar/Zuider Haandijkstertocht – de plaats van de lichte knik in het tracé – is waarschijnlijk het oudst en dateert mogelijk uit de tijd dat het water in de Deel nog oostwaarts stroomde. Het gedeelte ten zuiden ervan is daarop later aangesloten. Het tracé van dat gedeelte staat haaks op en is waarschijnlijk afgeleid van de lijn die men kan trekken tussen Wetsinge en Bedum.
Bij de monding van de Oude Ae in de Deel heeft ooit een zijl gelegen. Hij wordt in geen enkele bron vermeld, maar dat hij heeft bestaan is zeker, getuige het feit dat hij beheerd

werd door een organisatie die zich Dorpmanszijlvest noemde. Het zuidelijke deel van de Oude Ae, ook Nieuwe Ae of Kleine Ae genoemd, is vermoedelijk eerst c. 1250 op de Oude Ae aangesloten. Het bestond toen al veel langer en is in eerste instantie gegraven om het water uit de madelanden van Adorp en Harssens in zuidelijke richting af te voeren, naar een van de twee grote kronkels die de Hunze in de Koningslaagte maakte.

Op het kaartje zijn twee stukjes van het Westerwijtwerdermaar aangegeven die allebei in het Kardingermaar-Maarvliet uitkomen. Het noordelijke diende tot afvoer van het water uit het laaggelegen deel van het kerspel Westerwijtwerd, via het zuidelijke stroomde het water uit de strook tussen het oostelijke deel van het Centrale Woldland en de westelijke oeverwal langs de Fivel. In de noordelijke watergang liep het water naar het zuiden, in de zuidelijke noordwaarts. Bij de aanleg van het zuidelijke stuk is – gelet op het bochtige tracé – ongetwijfeld gebruik gemaakt van een bestaande watergang.

Op de constructie van het noordelijke deel kom ik de volgende keer terug.

Ook in *Landschap lezen* 3 zal het gaan over de veranderingen die het Centrale Woldland heeft ondergaan.

De thema's die dan aan de orde komen zijn:

1. De verzanding van de Fivel en haar gevolgen
2. Kardingermaar en Westerwijtwerdermaar
3. De Wolddijk
4. De deling van het Fivelgoër Woldland